

ҒЫЛЫМНІ:Ж.К.ПЕДНЦ.НЯЛАР.

RESEARCH EXPEDITIONS

*Көрем десең табиғаттай зергерді,
Әр күн сайын аралай бер әр жерді.*

C. Сарайи

*If you want to see a miracle-working nature,
you should travel around the world every day.*

S. Sarayi

Кадыралы КОНКОБАЕВ (Бішкек/Қырғызстан)

Манас атындағы Қырғыз-Түрік университеті түркология бөлімінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Kadyraly KONKOBAEV (Bishkek/Kyrgyzstan)

Doctor of Philology, Professor of Manas Kyrgyz-Turkish University

ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРДИН ИЗИНДЕ: АЛТАЙ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Мақалада 2012 жылы профессор Кадыралы Конкобаевтың жетекшілігімен «Көне түркі жазба ескерткіштерінің теориялық және методологиялық негіздері» тақырыбы бойынша Түркі академиясының Алтай Республикасына ұйымдастырған ғылыми экспедициясы жайлы айтылады.

This article deals with the scientific expedition on theme “The theoretical and methodological basis of monuments of ancient Turkic inscriptions” which was arranged by the Turkic Academy to the Altai Republic in 2012 under the guidance of Professor K. Konkabaev.

К иришүү

Бүгүн түрк дүйнөсү, түрк цивилизациясы жөнүндө кеп жүрсө, маселе айтылса, илимий проблема көтөрүлсө, тарыхта түрк дүйнөсү, түрк цивилизациясынын болуп өткөнүн, деги эле, түрк цивилизациясы деген түшүнүк бар экендигин тастыктай турган белгилүү бир далилдер керек. Бул далилдердин башында мамлекеттүүлүк менен жазуунун тургандыгы талашсыз. Түрк элдери байыркы Түрк каганаттарын, Уйгур каганатын, Кыргыз каганатын, Карахандар мамлекети сыяктуу зор дөлөттөрдү жараткан элдер болгон. Ал эми элдердин элдик, улуттук таанып билүүсүнүн, ойлоп табуусунун, чыгармачыл ой жүгүртүүсүнүн негизинде келип чыккан, пайда болгон, жаратылган байыркы

түрк жазма тили, бул жазма тилде жазылган байыркы түрк жазма эстеликтери байыркы жана орто кылымдардагы тарыхта түрк дүйнөсү, цивилизациясы, өз доорунун эң өрнөктүү, түптүү, салттуу мамлекет деген түшүнүктөрдүн болгонун көрсөткөн эң айкын, ачык далил болуп саналат.

Казакстан Республикасынын Президенти Нурсултан Назарбаевдин жеке демилгеси жана колдоосу менен 2010-жылдын 25-майында Астанада курулган Түрк академиясына түрк дүйнөсүн, түрк цивилизациясын ар тараптан изилдөө милдети жүктөлгөн. Түрк академиясынын стратегиялык багыттарынын бири – түрк элдеринин жазма мурасын жана тилдерин комплекстүү изилдөө. Ушул страте-

гиялык багыттын негизинде Түрк академиясында “Байыркы түрк жазма эстеликтеринин теориялык-методологиялык негиздери” деген илимий изилдөө долбоору ишке ашырылып жатат. Бул долбоордун алкагында Казакстан, Кыргызстан, Россия, Түркия мамлекеттеринин окумуштуу-түркологдор курамы 2011-2013-жылдарда Түштүк Сибирь, Борбордук Азия аймактарында сакталган байыркы түрк жазма эстеликтерин жаңыдан изилдөө, мурда табылган жазма эстеликтерди кайрадан сүрөткө, камерага тартуу, эстампаж, фотометраж, GPS ж.б. өлчөп, ченөө иштерин жүзөгө ашыруу, кайрадан окуу, окулушун тактап чыгуу жана жаңы жазууларды табуу иш-аракеттерин жүргүзүп келе жатат.

Мындай экспедициялар 2011-жылдын 8-августунан 4-сентябрь күндөрү Бишкек – Алматы – Новосибирск – Барнаул – Бийск – Горно-Алтайск (Алтай Республикасынын бир нече райондору) – Барнаул – Абакан (Хакасия Республикасынын бир топ райондору жана Красноярск крайынын Минусинск шаары) – Кызыл (Тыва Республикасынын бир топ райондору) – Красноярск шаары (3-4 району) – Бишкек жолдору боюнча илимий-изилдөө экспедициясы уюштурулган. Экспедициянын курамында Кыргызстан, Түркия, Алтай, Хакасия, Тыва Республикасынын (Проф. Др. Кадыралы Конкобаев, илимий жетекчи, Доц. Др. Женгиз Алылмаз, аткаруучу жетекчи, (Женгиз мырза 2012-жылдын башында профессор болуп шайланды), Доц. Др. Осман Мерт, Доц. Др. Мурат Йакар, PhD. Др. Нурдин Усеев, түркология магистри Негизбек Шабданалиевдер) окумуштуулары катышкан. Экспедициянын негизги курамы жогоруда аталгандар болгону менен жергиликтүү окумуштуулар, мекенчил туугандарыбыз да активдүү катышып, экспедициянын иштеринин ийгиликтүү аякташына зор салымдарын кошушкан.

Биздин экспедицияларыбызга ар тараптан жардамдашкан боордошторго ыраазычылык билдирип, алардын эмгектерин баалап, аттарын да атай кетүүнү парзыбыз деп эсептейбиз.

Алтайдан Надежда Еркеева, Надежда Тыдыкова, Римма Минакова, Акай жана Светлана Кинелер, Борис Киндигов, Б. Мамыев, Амыр Борбошев ж.б.; Хакасиядан Виктор Бутанаев, Тывадан Бичелдей Кадыр-Оол ж.б. ондогон санаалаштар жардам беришти. Биз аларга чексиз ыраазылык билдиребиз. Өзгөчө ыраазычылыкты Борис Киндигов мырзага жана Амыр Борбошов инибизге айтабыз.

Ошондой эле, Новосибирск, Красноярск, Абакан,

Кызыл шаарларында иштеп жүрүшкөн кыргыз диаспорасынын жетекчилерине, мекенчил уул, кыздарыбызга чоң ыраазычылык билдиребиз.

2012-жылдын 16-июлунан 4-августка чейин Проф. Др. Кадыралы Конкобаев (илимий жетекчи), Др (PhD). Нурдин Усеев жана түркология магистри, докторант Негизбек Шабданалиевден турган илимий топ Россия Федерациясынын курамындагы Алтай Республикасынын аймагында илимий, эпиграфикалык, талаа изилдөө иштерин жүргүзүп келди. Экспедиция учурунда мурдатан белгилүү болгон 80-ге жакын жазма эстелик жеринде изилденип, жаңы 11 жазма эстелик табылса, жоголду деп эсептелген 2 жазма эстелик кайрадан табылды. Белгилүү болгондой, жаңы табылган бир жазма эстелик маниси жагынан алганда түрк ааламы, түркология илиминдеги өтө чоң табылга катары бааланат десек аша чапкандык болбойт. Ал эми экспедиция учурунда 11 жаңы жазма эстеликтин табылышы, жоголду деп эсептелген 2 жазма эстеликтин кайрадан табылышы түркология илиминин тарыхында өтө сейрек кездешкен ачылыш катары бааланат ко деп ойлойбуз. Бул макала-баянда ушул экспедиция жана анын жыйынтыктары жөнүндө сөз болмокчу.

1. Байыркы түрк Алтай жазма эстеликтери

Асманды күнсүз элестете албаганыбыздай, түрк элдерин, анын тарыхын жана тилин да Алтай тоолорусуз, жерисиз элестетүү мүмкүн эмес. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча тарыхый Алтай аймагы, алтай элдери, алардын ичинде түрк элдеринин келип чиккан, эл катары калыптанган алгачкы мекени болуп эсептелет.

Ал эми азыркы Алтай Республикасы кадимки тарыхый Алтайдын эң чакан гана бир бурчу. Азыркы Алтай Республикасынын аймагынан акыркы жылдары көптөгөн байыркы түрк жазма эстеликтери табылып, окумуштуулардын көңүлүн өзүнө бурду.

Негизинен Алтайда байыркы түрк жазма эстеликтеринин табылышы 19-кылымдан башталат. Эң биринчи жазма эстелик 1865-жылы Г.И.Спасский тарабынан табылган. Кийин 1930-жылдардын ортосунда Чүй трактынын курулушуна байланыштуу С.В.Киселев башында турган Саян-Алтай экспедициясы дагы төрт жаңы жазма эстеликти тапкан. 1960-жылдары Б.Х.Кадиков, А.П.Окладников, Е.М.Тошчакова, К.Сейдакматов, Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, В.Д.Кубарев сыяктуу окумуштуулардын иш-аракетинин аркасында Онгудай районундагы Бичиктуу-

Боом айылынын тегерегиндеги жазма эстеликтер, Уст-Кан районундагы Мөндүр-Соккон айылынын жака белиндеги жазма эстеликтер табылган. Алтайдагы байыркы түрк жазма эстеликтеринин массалык түрдө табылышы 1980-жылдарга туура келет. Бул жылдары В.Д.Кубарев, В.М.Наделяев, Е.А.Окладникова, П.П.Лавицкий, Д.Д.Васильев, А.Т.Тыбыкова, Е.П.Маточкин, В.Н.Елин сыяктуу окумуштуулардын изилдөө иштеринин жыйынтыгында 30 жаңы жазма эстелик табылган. 1990-жылдары да В.А.Кочеев, Л.В.Опенышев, Е.Е.Ямаева, О.В.Майчикова, А.Т.Урбанов атуу окумуштуулардын, өзгөчө, И.Л.Кызласовдун изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында 20дай жаңы жазма эстелик табылган. Мына ушундай ийгиликтер менен бирге өксүктүктөр да жок эмес. Биринчиден, көлөмү жагынан кыска жана окулушу оор болгон үчүн Алтай жазма эстеликтери Монголиядагы Орхон жазма эстеликтерине жана Енисей жазма эстеликтерине салыштырмалуу аз изилденген. Ошондуктан, бардык жазма эстеликтерди камтыган эмгек, альбом жарыяланган эмес. Ошентсе да, акыркы жылдары бул кенемтени толтуруу боюнча иштер аткарылууда.

Алтай жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгү аска беттерине жазылган кыска жазуулардан турат. Эң көлөмдүү жазма эстелик болгон Жабаган (Ябоган) жазма эстелиги 5 сап. Енисей же Орхон жазма эстеликтери сыяктуу атайын таштан жасалган эстеликке жазылган үч гана жазма эстелик бар. Ошону менен бирге күмүш, карапа, кемер тогосу сыяктуу колдонмо буюм беттерине жазылган жазуулар да бар.

2. Экспедициянын жүрүшү

Экспедиция Новосибирск шаарынан башталды. Ыңгайлуу болсун деген максатта Новосибирск шаарында жашаган Данияр Жалилов атуу, түбү өзгөндүк кыргыз микроавтобусу менен экспедиция мүчөлөрүн Алтай Республикасына жеткирмей болду. Новосибирскиден Горно-Алтайск шаарына карай сапар тарттык. Горно-Алтайскиге кечинде жеттик. Эки күн Горно-Алтайск шаарында уюштуруу иштери менен алектенгенден кийин аягынан баштайлы деген ниетте 19-августта республиканын түштүк-чыгышындагы Кош-Агач районуна карай жөнөдүк. Кош-Агач району чек ара району деген өзгөчө макамга ээ, калкынын көбүн казак улутундагы адамдар түзөт. Дагы бир өзгөчөлүгү Алтай Республикасынын башка райондоруна караганда түздүгүрөөк келген, айтылуу Чүй дарыясы

агып чыккан, атактуу Алтай ханышасынын мумиясы табылган, Үкөк комплекси жайгашкан аймак. Кош-Агач районунда Жалгыз-Төбө, Кургак, Боро-Бургазы (Бар-Бургазы) ж.б. жазма эстеликтери жайгашкан. 20-23 август күндөрү мына ушул жазма эстеликтерди изилдедик.

Алтай жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгү аска беттерине чегилип, чийилип жазылгандыктан азыр да ошол жерлердеги таш беттеринде сакталып турат., Эч кандай корукка алынбаган бул жазма эстеликтер күн нуру, шамал, жамгыр, кардын эриши сыяктуу табият кубулуштарынын жүздөгөн жылдар ичинде нечендеген терс таасирлерге туруштук берсе да, 19-, 20-, 21-кылымдардагы адамдардын айбандык мамилесине таяна алган эмес. Жазма эстеликтердин үстүнө өз аттарын, туулган жылдарын, сүйүшкөндүк ж.б. жагдайларын жазып, миндеген жылдар бою сакталып турган жазуулардын бузулгандыгы, айрымдарынын такыр окулбай калгандыгы, демек, адамзат маданияты үчүн жок болгондугу, албетте, өкүндүрбөй койбойт. Азыркы элдердин жана алар курган мамлекеттердин бул жазма эстеликтерге болгон камкордугу, аларды коргоо, сактоо чараларынын колго алынышы бүгүнкү күндүн кечиктерилгис иши деп кескин айтуу керек. Себеби, Түштүк Сибирь, Борбордук Азия региондорундагы байыркы түрк жазма эстеликтери адамзат, түрк цивилизациясы үчүн такыр жок болуп кетүү абалына келди десек аша чапкандык болбойт. Булардын мисалын ондоп, жүздөп келтирсек болот. Алтай Республикасынын Кош-Агач районундагы Жалгыз-Төбө, Кургак, Боро-Бургазы (орусча адабияттарда Бар-Бургазы деп, алтайча аталышы так эмес жазылган) жазма эстеликтери мына ушундай абалда. Өзгөчө, Алтайдагы атайы сомдолгон таштардын бетине жазылган эпитафиялык жазма эстеликтер коркунучта. Мисалы, Боро-Бургазы жазма эстеликтерин алсак болот. Себеби, бул жазма эстеликтер эл көп каттаган, мал жайылган жайлоодо, суу жээгиндеги тектирчеде жайгашкан. Кимдир бирөө бул жазма эстеликтерди талкалап кетпейт деп эч ким кепилдик бере албайт. Дагы бир башка мисал: азыркы күндө Көкөрү (бул айыл аты да Кокоря түрүндө бурмаланып жазылгандыктан, анын түпкү алтайча аты да бир канча муун алмашкандан кийин унутулуп кетээри турган иш. Себеби, ушул аймакта жашаган алтайлыктар азыр орусча туура эмес жазылган Кокоря атын активдүү колдоноорун байкадык. Баарыга белгилүү: географиялык аттар

да тарых эстеликтери экендигин эстен чыгарбообуз керек) айылындагы музейде сакталган Кызыл-Кабак жазма эстеликтери да өз учурунда сомдолгон

ташка чегилген, кийин алардын талкалангандан калган сыныктарын ушул музейге алып келип коюшкан. Музейде да эч кандай шарттын жоктугунан анын бир бурчуна тобу менен тизилип турат.

Алтай Республикасынын Чүй өрөөнүндөгү Жалгыз-Төбө жазма эстеликтери жайгашкан Жалгыз-Төбө дөнү

Жалгыз-Төбө жазма эстелигин окуу

Көкөрү (Кокоря)
айылынын
музейиндеги
Кызыл-Кабак жазма
эстеликтери

Боро-Бургазы I (Бар-Бургазы) жазма эстелиги

Боро-Бургазы II (Бар-Бургазы) жазма эстелиги

24-26-август күндөрү Алтай Республикасынын Онгудай районундагы айтылуу Калбак-Таш сокралдык (ыйык жер) комплексинде изилдөө иштерин жүргүздүк. Бул комплекс Чүй трактынын 762-километринде Чүй дарыясынын оң тарабында, стратегиялык Россиянын федералдык жолунун боюндагы чакан ойдуң менен дарыянын ортосундагы өзүнчө чыгып турган борчук таш дөбөдө жайгашкан. Жай айларында тынымсыз туристтер келген, алар абдан кызыккан ыйык жер. Комплексте 8000ге жакын аска сүрөттөрү, 31 байыркы түрк Енисей жазуусу, түрк элдеринин 26 эн тамгасы (алтайлык мекенчил жигит, ушул ыйык комплекстин жайкы кароолчусу, ГИДи, башчысы Амыр Борбошевдин маалыматы) бар.

27-августтан 30-августка чейин Онгудай районундагы Бичикту-Боом, Туйук-Туу (Тукта) жана

башка жазма эстеликтерди изилдедик Жогоруда бир канча жолу белгиленгендей, Алтай жазма эстеликтери аска таштарга чегилген жазма эстеликтер болгондуктан, аларды табуу кыйын. Өзгөчө, айрым жазма эстеликтер бийиктиги 1-2 сантиметр болгон кичине тамгалар менен таштын түбүнө, же капталына көрүнбөгөндөй кылып жазылгандыктан мындай жазууларды табуу жергиликтүү адамдардын жардамысыз мүмкүн эмес. Онгудайдагы жазма эстеликтерди табууда бизге Онгудай районунун тургуну Борис Киндигов чоң жардам берди. Онгудай районундагы жазма эстеликтер негизинен Бичикту-Боом айылынын жанындагы тоолордо жайгашкан. Ошондой эле, Туйк-Туу (Тукта) айылынын тегерегинде да бар.

Калбак-Таш жазма эстеликтеринин жана түрк эн тамгалары чегилген борчук аска таш

Бичикту-Боом III жазма эстелиги

31-август күнү Уст-Кан районунда болуп, Уст-Кан айылындагы музейде жана Мөндүр-Соккон айылынын тегерегиндеги жазууларды изилдедик. Белгилүү болгондой, Уст-Кан районундагы жазма эстеликтердин дээрлик бардыгы Мөндүр-Соккон

айылыныны жака белинен табылган. Бирок, тилекке каршы, бул жазма эстеликтердин басымдуу бөлүгү жол салуу учурунда талкаланып калган. Бүгүнкү күнү 2-3 эле жазуу калган.

Уст-Кан айылынын музейиндеги Мөндүр-Соккон VII жазма эстелиги

1-август күнү Горно-Алтайск шаарына кайтып келдик. Алтай жазма эстеликтеринин бир бөлүгү бүгүнкү күндө Горно-Алтайск шаарындагы А.Анохин атындагы Алтай Республикасынын Улуттук музейинде сактоого алынган. Тилекке каршы, биздин экспедиция учурунда жаңы музей салынып жаткандыктан, андагы экспонаттарды көрүүгө мүмкүн болгон жок. Ошондуктан, 2-август күнү Новосибирскиге карай жолго чыктык.

Жогоруда айтылгандай, Мөндүр-Соккон жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгү жол салуу учу-

рунда талкаланып калган болсо, айрымдары, көтөрүп кетүүгө мүмкүн болгондору Горно-Алтайск жана башка шаарларга алынып келген. Мына ошондой жазма эстеликтердин бири Бийск шаарындагы Бийск край таануу музейинде сакталып турган Мөндүр-Соккон IV жазма эстелиги. Ошондой эле, бул музейде Б.Кадиковдун Мөндүр-Соккон жазма эстеликтери боюнча кол жазмалары сакталып турат. Ошондуктан, Бийск шаарындагы аталган музейге кайрылып, ал жердеги жазма эстелик жана Б.Кадиковдун кол жазмалары менен тааныштык.

Бийск край таануу музейиндеги Мөндүр-Соккон I жазма эстелигинин прориси

Бийск край таануу музейиндеги Мөндүр-Соккон IV жазма эстелиги

2-3-август күндөрү Новосибирск шаарында болуп, Россия илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн институттарында жана музейлеринде изилдөө иштерин жүргүздүк. 4-август күнү учак менен Бишкеке кайтып келдик.

3. Экспедициянын жыйынтыктары же жаңы табылгалар

Экспедиция алкагында Алтай Республикасынын Кош-Агач, Онгудай жана Уст-Кан райондорунда, Бийск жана Новосибирск шаарларында изилдөө иштерин жүргүзүп, жыйынтыгында 80ге жакын жазма эстелик жеринде изилденди. Ошондой эле, жаңы 11 жазма эстелик табылып, жоголуп кеткен деп эсептелип келген 2 жазма эстелик кайрадан табылды. Төмөн жакта мына ушул жаңы табылгалар жөнүндө сөз болмокчу.

3.1. Атына заты жайгашкан Бичикту-Боом жана Түкендин сүрөттөрү

Алтай жазма эстеликтеринин ичинде Бичикту-Боом айыл аймагынын орду чоң. Себеби, бул айылдын тегерегинде 2012-жылга чейин 12 жазма эстелик табылган. Башкача айтканда, бул аймак-

та байыркы түрк жазма эстеликтер абдан көп жазылган жер. Жердин атын да илгерки бабалар бекеринен Бичикту-Боом (Жазуулуу-Капчыгай) деп атабаган чыгаар. Экспедициянын 27-28-август күндөрүндө бул аймактан жана коңшулаш жерлерде изилдөө иштерин жүргүзүп, жыйынтыгында жаңы 11 жазма эстелик табылды. Ал эми Бичикту-Боом жазма эстеликтеринин саны мурда 12 болсо, азыр 19 болду. Жаңы табылган жазма эстеликтерди ушуга чейин уланып келген ирээт менен Бичикту-Боом XIII, Бичикту-Боом XIV, Бичикту-Боом XV, Бичикту-Боом XVI, Бичикту-Боом XVII, Кара-Туу, Тумшук-Кобы деген аттарды берүүнү туура деп таптык.

Бичикту-Боом XIII жазма эстелиги Бичикту-Боом айылына жакын жердеги бир тоонун башындагы бийиктиги 25 см, туурасы 27 см келген таштын бетине жазылган. Жазуу 12 тамгадан, 2 саптан турат. Тамгалардын бийиктиги 1 – 1.8 смди түзөт. Жазуу аска ташка учу учтуу атайын темир калем менен чийилип жазылган. Окулушу: “(Муну мен) Бекеч жаздым” деген мааниге келген “б(е)к(е) ч б(и)т(и)д(и)м” сөздөрүнөн турат.

Жаңы табылган Бичикту-Боом XIII жазма эстелиги

Бичикту-Боом XVII жазма эстелиги Бичиктуу-Боом айылына жакын жердеги бир тоонун башындагы бийиктиги 20 см, туурасы 45 см келген таштын бетине жазылган. Жазуунун жанында кийиктердин ар түрдүү сүрөттөрү чечилген аска бар. Жазуу 21 тамгадан, 3 саптан турат. Тамгалардын бийиктиги 1 – 1.5 см-ди түзөт. Жазуу аска ташка учу учтуу атайын темир калем менен чийилип жазылган. Алгачкы окулушу: “Бичир аска түбөлүктүүлүк бер. Жазуу бели бердим” деген мааниге келген “бич(и)рк(а)йа беңкү б(е)р. б(и)т(и)гчи б(е)ли б(е)рт(и)м” сүйлөмдөрүнөн турат. Бул жазма эстеликтин өтө чоң жана маанилүү өзгөчөлүгү бүгүнкүгө чейин башка жазма эстеликтерде учурабаган, 2010-жылы Ысык-Көлдөгү Чийин-Таш II жазма эстелигинде гана орун алган ∞ тамгасынын болушу. Экспедициянын мүчөсү Нурдин Усеевдин байкоосуна караганда бул Тибетте түбөлүктүүлүктүн символу, кийин математикада чексиздик белгиси катары кол-

донулган белгиге тышкы көрүнүшү жана ички мааниси боюнча өтө окшош.

Тумшук-Кобы жазма эстелиги Бичиктуу-Боом айылына жакын жердеги Тумшук-Кобы деген тоо этегиндеги коодогу таштын бетине жазылган. Жазуунун бийиктиги 40 см, туурасы 30 см. Жазуунун жанында калпакчан, жаачан адамдын кийиктерге аң уулап жаткан сцена чагылдырылган аска сүрөтү бар. Жазуу 9 тамгадан, эки сөздөн турат. Тамгалардын бийиктиги 2-2.5 смди түзөт. Жазуу аска ташка учу учтуу атайын темир калем менен чийилип жазылган. Алгачкы окулушу: “(Бул сүрөттөрдү мен) Түкең тарттым” деген мааниге келген “Түк(е)ң б(е)д(и)зд(и)м” сүйлөмүнөн турат. Бул жазуунун мааниси менен ал жазылган таш бетиндеги сүрөттөр үндөшүп турат. Башкача айтканда, таш бетинде жазуудан башка калпак кийген атчан адамдын жаа менен кийиктерге аң уулап жаткандыгы тартылган. Демек, бул жазууну жазган Түкең аттуу адам алгач

Жаңы табылган Бичикту-Боом XVII жазма эстелиги

сүрөттөрдү тартып, андан кийин бул сүрөттөрдү өзү тартканын белгилеген жазууну жазган.

Алтай Республикасынын аймагынан, айрыкча, ушул жазуу байыркы түрк доорунда жашаган түрк элдеринде жазма тилдин эл арасында кеңири колдонулгандыгынан кабар берет. Бул аймакта жашаган түрк элдеринин сабаттуулугу жогору болгон жана көпчүлүк калк жазма адабий тилди активдүү колдонгон деген жыйынтыкка келсе болот.

Жаңы табылган Тумшук-Кобы жазма эстелигинин прориси

Жаңы табылган Тумшук-Кобы жазма эстелиги

3.2. Эски жазуунун кайрадан табылышы: унутта калган Ут Эр Кү

Жогоруда белгиленгендей Уст-Кан районундагы Мөндүр-Соккон айылынын тегерегинде табылган жазма эстеликтердин басымдуу бөлүгү 1981-жылдарда жол салуу учурундагы жардыруулардын натыйжасында талкаланып калган. Көлөмү жагынан башка Алтай жазма эстеликтерине караганда чоңураак деп эсептелген Мөндүр-Соккон I жазма

эстелиги да мына ушул жардыруу учурунда талкаланып калган деп эсептелип келген. 2-август күнү экспедициянын алкагында Новосибирск шаарындагы Россия илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн Археология жана этнография институтунун музейине бардык. Аталган музейдин Орто кылымдардагы түрк маданияты секциясын кыдырып жүргөнүбүздө бурчта турган узун таш көңүлүбүздү бурду. Жакшылап караганыбызда дубалды караган

бетинде байыркы түрк жазуусу менен жазылган саптардын бар экендиги аныкталды. Ташты ортого жылдырып, жазуулу бетин жакшылап изилдеп окуганыбызда бул жазуунун жоголуп кетти деп эсептелген Мөндүр-Соккон I жазма эстелиги экендиги белгилүү болду. Бизди ээрчитип жүргөн гид кыздан сураганыбызда эч кандай маалыматы жок экендигин айтты. Билиши мүмкүн деп гид кыз ээрчитип келген аял бул ташты музейге Б.Кадиков Бийсктен алып келген болушу керек эле деп жооп берди. Демек, Мөндүр-Соккон I жазма эстелигин Б.Кадиков ордуна чыгарып, Бийскке алып келген, кийин Новосибирскиге жеткирген. Бирок, жазма эстеликти окуй билген адис болбогондуктан аталган секциянын бурчунда кала берген. Эң кызыгы ушул күнгө чейин бир дагы адам кызыгып, бул эмне таш деп койбогондугу. Новосибирскидеги бул музейге бир эмес, бир канча адистер келип кетсе керек. Бирок, бирөө дагы ташка көңүл бурган эмес. Мындан эмне жыйынтык чыгарсак болот? Ушуга чейин жоголуп кетти деп эсептелген 20га жакын жазма эстелик бар. Анын ичинде Монголияда табылганы, Енисейде табылганы, Таласта табылганы бар. Мүмкүн мына ушул жоголуп кетти деп эсептелген жазма эстеликтер Мөндүр-Соккон I жазма эстелиги сыяктуу кайсы бир музейдин кампасында, же бир бурчунда жатса керек.

Азыркы күндө кайрадан табылган Мөндүр-Соккон I жазма эстелиги кайрадан изилденип жатат.

Кайрадан табылган Мөндүр-Соккон I жазма эстелиги

Кайрадан табылган Мөндүр-Соккон I жазма эстелиги

Жыйынтыктар жана сунуштар

1. Түрк академиясынын “Байыркы түрк жазма эстеликтеринин теориялык-методологиялык негиздери” деген илимий долбоорунун алкагында 2012-жылдын 16-июлунан 4-августка чейин Алтай Республикасынын аймагында жүргүзүлгөн илимий экспедициянын жыйынтыгында 80ге жакын жазма эстелик жеринде изилденди.

2. Онгудай районунан жаңы 11 жазма эстелик табылды. Демек, Алтай Республикасынын аймагында жаңы жазууларды табуу максатында дагы эпиграфикалык атайын экспедицияларды жүргүзүү керек.

3. Жоголуп кетти деп эсептелген 2 жазма эстелик кайрадан табылды. Алардын бири Мөндүр-Соккон

I жазма эстелиги Новосибирск шаарындагы Россия илимдер академиясынын Сибирь бөлүмүнүн Археология жана этнография институтунун музейинде табылды. Демек, Россия федерациясындагы музейлерди тыкыр карап чыгуу зарыл.

4. Алтай жазма эстеликтеринин басымдуу бөлүгү алгач жазылган жеринде жайгашкан. Бул жазма эстеликтер эч кандай кароосуз ачык асман астында, шамал, жамгыр, кар сыяктуу жазууга зыян келтире турган кубулуштардан корголгон эмес. Ошондуктан, алып кетүүгө мүмкүн болгон жазма эстеликтерди Горно-Алтайск шаарындагы улуттук музейге алып келип, сактоого алуу керек. Өзгөчө, Кош-Агач районундагы Боро-Бургазы (Бар-Бургазы) I жана Боро-Бургазы (Бар-Бургазы) II жазма эстеликтери тез арада алынып келиши зарыл.

5. Түрк мамлекеттери байыркы түрк жазма эстеликтери бар аймактарды азыр ушул аймактарга ээлик кылган мамлекеттер менен атайын келишим-

дерди түзүп, байыркы түрк жазма маданиятынын баасыз үлгүлөрүн ар тараптан коргоого алуу иш-чараларын эл аралык деңгээлде жүзөгө ашыруусу зарылдык.

Болбосо, жүздөгөн жылдардан бери сакталып келе жаткан бул баалуулуктар жок болуп кетүү коркунучунда калды. Табият, мезгил коркунучунан дагы азыркы адамдардан бул жазууларга варварлык иштер жасалган. Булардын ондогон, жүздөгөн фактыларын келтирсе болот.

6. Эң башкысы: мындан кийин Түрк академиясын уюштурган түрк мамлекеттери байыркы түрк жазма эстеликтерин сактоону, коргоону, изилдөөнү, жаштарга окутуп, үйрөтүүнү, таанытууну мамлекеттердин приоритеттүү милдеттери катары мамлекеттик программаларга киргизип, тийиштүү каражаттарды бөлүп, бул эстеликтерди түбөлүккө сактоонун чараларын иштеп чыгуулары керек.

Адабияттар

1. Васильев Д.Д. Неопубликованные надписи Ялбак-Таша (Чуйский тракт в Горном Алтае)// Altaica. Сборник научных трудов российских востоковедов, подготовленный к 70-летию юбилею профессора Л.Б. Алаева. – М., 2004. – С. 339-343.
2. Кляшторный С.Г., Маточкин Е.П. Памятники древности из Теке-Туру// Гуманитарные науки в Сибири. – Новосибирск, 1994. – №1.
3. Кочеев В.А. Свод древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2006.
4. Кубарев Г.В., Кляшторный С.Г. Тюркские рунические эпиграфы из Чуйской степи (Юго-Восточный Алтай) // История и культура Востока Азии: Материалы международной конференции 9-11 декабря 2002 г. – Новосибирск, 2002. – Т.2. – С. 78-82.
5. Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологии, выпуск I: Енисейские надписи на горе Ялбак-Таш (Горный Алтай). – М., 2006.
6. Надеяев В.М. Древнетюркская руническая надпись из Кош-Агача//Известия СО АН СССР. – Серия общественных наук, 1973. – №1, Вып.1. – С. 108-110.
7. Надеяев В.М. Древнетюркские надписи Горного Алтая// Известия СО АН СССР. Серия общественных наук. – Новосибирск, 1981. – Вып.11/1. – С. 66-68.
8. Тенишев Э.Р. Древнетюркская эпиграфика Алтая. Тюркологический сборник. К 60-летию Андрея Николаевича Кононова. – М.,1966. – С. 262-265.
9. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А. Проект «Документация, каталогизация, дешифровка и публикации древнетюркских рунических письменных памятников Республики Алтай» //Российская тюркология. – Москва-Казань, 2009. – № 1. – С. 84-87.
10. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А. Экспедиционные работы по изучению древних рунических памятников Горного Алтая// Научный вестник Горно-Алтайского госуниверситета. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2008. – № 3. – С.68-71.
11. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2012.
12. Убрятова Е.И. Древнетюркская руническая надпись из Бичикту-Бомы // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск, 1974. – С. 156-162.

Мағрипа ЕСКЕЕВА (Астана/Қазақстан)

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркі академиясының жетекші ғылыми қызметкері. Түркология бойынша 4 монография, 3 оқулық, 120-дан аса ғылыми мақаланың авторы.

Magripa ESKEYEVA (Astana/Kazakhstan)

Doctor of Philology, Professor, main researcher of the Turkic Academy, the author of numerous scientific works: 4 monographs, 3 textbooks, more than 120 scientific articles, 8 typical curriculumms for the specialists in Turkic studies.

Гүлғайша САҒИДОЛДА (Астана/Қазақстан)

Түркі академиясының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, 4 монография, 2 оқулық, 3 сөздік, 100-ден астам ғылыми мақаланың авторы.

Gulgaisha SAGIDOLDA (Astana/Kazakhstan)

Doctor of Philology, Professor, main researcher of the Turkic Academy, the author of 4 monographs, 2 text-books, more than 100 papers and 8 typical curriculumms for the specialists in Turkic studies.

«ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ЭТНОЛИНГВОМӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ» КОНТЕКСİNДЕГІ САРЫ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ ЭТНОТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары негізінде)

Мақалада Қытай түркілерінің (сары ұйғырлар, қытай қырғыздары, қашқар ұйғырлары) қазіргі жаһандану үдерісіндегі лингвоэкологиялық және лингвоэтномәдени жағдаятына қатысты эмпирикалық материалдарды жинақтау, фиксациялау, құжаттау мақсатын көздеген Қытай Халық Республикасының Ганьсу, Қызылсу, Қашқар өңірлеріне жасалған далалық экспедицияның нәтижесі қысқаша баяндалады. Бүгінгі таңда лингвистикалық және тарихи-әлеуметтік факторларға байланысты қолданыс шеңбері тарылып, біртіндеп жойылып бара жатқан сары ұйғыр тілінің өзіндік ерекшеліктері «қоғам ↔ тіл ↔ этникалық мәдениет» контекстінде қарастырылады.

This article makes a brief overview of a conducted expedition in Gansu, Kuzylsu and Kashgar regions of China aimed to collect, fix and document the empirical data related to linguistic-ecological and ethno linguistic cultural situation in the contemporary global processes of Turkic Chinese (Yellow Uigurs, China Kyrgyzs, Kashgar Uigurs). The article investigates the vanishing features of Yellow Uigur's language in the context of «Society-language-ethnic culture» because of contemporary linguistic, historical and social factors.

ркеніеттер арасындағы байланыстың әлеуметтік-мәдени сұхбаттасу деңгейінде ғана емес, саяси-әскери сипатта да болуы мәдениетаралық қатынастың қым-қиғаш тарихи оқиғалар қатпарынан тұратын күрделі процестер негізінде дамитынын көрсетеді. Этномәдени кеңістіктің ұлғаюы немесе ықшамдалуы, этностардың өз атамекенінен ығыстырылуы, өзінің атажұртында отырып-ақ ассимиляцияға ұшырауы, тіпті тұтастай жойылып кетуі де – тарихи-эволюциялық үдеріс. Мұндай тарихи оқиғалардан түркі халықтары да тыс қалмағаны белгілі. Ежелгі замандардан бері дербес тайпалық одақтар мен хандықтарға бөлінсе де өзара ұласып-сабақтасып жататын түркі дүниесі ыдырап, араларына басқа мәдениеттер орнықты.

Бұл жағдай негізін жалпытүркілік тілден алатын, сан ғасырлық даму жолынан өтсе де жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан 40-тан аса түркі тілдерінің дамуы мен функционалдық әлеуетінде белгілі бір дәрежеде із қалдырды.

Тілдің тарихи дамуы барысында лексикалық қор үнемі жетіліп, жаңарып және байып отырады. Тілдік қордың баю процесі сол тілдің заңдылықтарына сәйкес ішкі мүмкіндіктер негізінде жүзеге асуы да, кірме элементтер негізінде іске асуы да мүмкін. Тіл аралық қарым-қатынас нәтижесі болып табылатын кірмелілік құбылысы тілдің барлық деңгейлеріндегі алшақтықтардың ұлғаюына алып келді. Сондықтан түркі тілдері лексикалық қорын мүмкіндігінше толық жинақтау – лингвистикалық

түркітанудың келелі міндеттерінің бірі. Түркі тілдеріндегі сөздердің құрылымдық және мағыналық түрлерін, тарихи арналары мен қат-қабаттарын, толығы жолдарын, экспрессивті-стилистикалық мәнін, қолданылу аясын саралау да қолданыстағы тілдік бірліктерді мүмкіндігінше толық тізімдеп алуға талап етеді. Лексикалық құрамның синхронды қалып-күйін диахрониялық қалып-күйінен дербес алып қарау түбірлес сөздер мен әртекті, бірақ тұлғасы ұқсас сөздердің семантикалық мағыналары мен реңктерін ажыратуда, этимологиялық негіздерін анықтауда жаңсақтыққа ұрындыруы мүмкін. Сондықтан тілдік дамудың диахрониялық қалпы мен тарихи эволюциясын сипаттайтын тілдік бірліктерді жалпытүркілік сөздік қордан аршып алу да, мүмкіндігінше барлық тірі, өлі түркі тілдерінің лексикалық байлығын жинақтап алумен ұштасады.

Түрлі сыртқы факторларға, тарихи-қоғамдық жағдаятқа байланысты тілдің қолданыс аясының тарылуы немесе мүлдем жойылып кетуі – табиғи заңдылық. Түркі тілдерінің ішінде де жоғалу алдында тұрған, аз ғана тілдік топ қолданатын шағын этностардың тілдері бар. Олардың қатарында сары ұйғыр, салар, қарайым, құмық, ноғай т.б. тілдерін атауға болады. Күннен-күнге функционалдық қызметінен айрылып бара жатқан тілдердің лексикалық қорын жинақтау – түркі тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Этнос тілі мен этнос мәдениетін бір-бірінен бөліп-жармай тұтастықта қарауға басымдық беріп отырған ХХІ ғасыр лингвистикасының басты талабына сәйкес жоғалып бара жатқан шағын этностардың тек тілдік материалдарын ғана емес этнос мәдениеті мен болмысына тән, тарихына қатысты барлық деректерді жинап, *этнос тілі ↔ этнос мәдениеті ↔ этнос болмысы* үштігінің сабақтастығы негізінде ғылыми айналымға түсірудің де маңызы зор.

Түркі халықтарының өткені мен бүгініне қатысты жалпытүркілік мәселелерді зерттеу арқылы түркі дүниесінің рухани тұтастығы мен өзара ықпалдастығын қамтамасыз етуді ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған ғылым ордасы – Түркі академиясының стратегиялық мақсат-міндеттеріне сәйкес жүзеге асырылып жатқан «Түркі халықтары мен мемлекеттерінің тарихи-мәдени мұрасы және интеграциялық үдерістер» бағдарламасы аясында шағын санды этнос сары ұйғырлардың және қытай қырғыздарының тілі, тарихы, этномәдениеті бойынша материалдар (текстологиялық, видео,

аудио) жинау үшін Қытай Халық Республикасына екі рет далалық экспедиция ұйымдастырылды. Нәтижесінде Қытайдағы аз санды түркі халықтарының (сары ұйғырлар, қытай қырғыздары) жаһандану үдерісіндегі лингво-этномәдени ерекшеліктерін зерттеу үшін қажетті эмпирикалық материалдар жинақталып, құжатталды, жоба аясында жасалып жатқан түркі тілдері лексикасының электронды базасы толықтырылды.

*** **

Бірінші экспедицияның бағыты: Астана – Үрімші – Ганьсу (Ляньжоу) – Жаныгуе – Суань – Жаныгуе – Ляньжоу – Үрімші – Астана (мерзімі: 07.07.2012 – 17.07.2012). Мақсаты: Түркі тілдері жүйесіндегі функционалдық ауқымы тым шағын сары ұйғыр тілі лексикасының түркілік қабатының сақталу деңгейі мен кірме элементтерді қабылдау ерекшеліктерін анықтап, архиформалардың өзгеру бағытын шамалауға; этномәдени мазмұнын саралауға және лингво-экологиялық талдаулар жасауға қажетті тілдік материалдар жинау; сары ұйғырлардың тарихы мен мәдениетіне қатысты қосымша деректер жинақтау.

Экспедицияның алғашқы күні Қытай Халық Республикасы Ғылым академиясының Орталық Азия ғылыми-зерттеу институтының Шыңжаң Ұйғыр Автономиясының орталығы Үрімші қаласындағы филиалының ұжымымен кездесіп, Түркі академиясының зерттеу жұмыстарының мақсат-міндеттері жайлы ақпарат берілді, филиал директорының орынбасары саясаттану ғылымдарының кандидаты Айланты Тоқомбайдың қабылдауында болып, далалық экспедиция жұмысын оңтайландыру және экспедиция мүшелерінің қауіпсіздігі мәселелері келісілді. Экспедиция барысында Ляньжоу университеті Орталық Азия зерттеу институтының директоры, ҚХР ШОС зерттеу орталығының атқарушы мүшесі, Ресей, Шығыс Еуропа және Орталық Азия Ассоциациясы (CSEERCAS) мүшесі, Қытай Халықаралық байланыстар Ассоциациясының төрағасы, профессор Ян Шумен, Ляньжоу қаласындағы Солтүстік-шығыс халықтары университетінің профессоры, мәдениеттану ғылымдарының докторы, сары ұйғыр этносының өкілі Хы Уей Гуангпен басқа да әріптес ғалымдармен, докторанттармен кездесулер болды.

Ляньжоу университеті, Орта Азия университетінің директоры, саясаттану ғылымдарының докторы, профессор Ян Шу және ҚР Түркі академиясының жетекші ғылыми қызметкерлері М.Қ.Ескеева, Г.Сағидолла далалық экспедицияның жоспарын талқылауда

Солтүстік-шығыс халықтары университетінің профессоры Хы Уей Гуанг, осы университеттің аға оқытушысы Хуан Мей, Ляньжоу университетінің докторанты Арслан Яғлақарлар экспедицияның нәжіжесінде жинақталған материалдарға түсініктеме беру сәгі

Экспедиция мүшелері ҚХР ҒА Орталық Азия ғылыми-зерттеу институтының Үрімші қаласындағы филиалы директорының орынбасары, саясаттану ғылымдарының кандидаты Айланты Тоқомбай және Шинжаң Қырғыз Адабияты журналының бас редакторы, Шыңжаң Ұйғыр Автономиясы Жазушылар Одағының мүшесі Жаанбай Асаналылармен болған Қытай қырғыздары туралы сұхбаттан соң

Кездесулерде Түркі академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалып, Қытайдағы түркітөктес шағын этностардың тарихы мен тілі, әдебиеті мен өнері, этнографиясы басқа да рухани-мәдени құндылықтар жүйесінің қазіргі қалып-күйі, зерттелу деңгейі жайлы пікірлесу болды. Сондай-ақ Қытайдағы және Қазақстандағы түркітану ғылымының бағыт-бағдары, Қытай Халық Республикасы құрамындағы шағын этностардың төл мәдениеті мен төл болмысын сақтап қалуға бағытталған Қытай мемлекетінің әлеуметтік бағдарламалары жайлы мәселелер қарастырылды.

Ганьсу (Ляньжоу) – Жаныгуей – Сунянь – Шартала – Қызылдаван бағыты бойынша жолға шығып, жол бойы сары ұйғырлар мекендейтін аумақтағы жер-су атауларын тіркеп, видеоға және фотоға түсірдік. Уйгу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің орталығы Сунань қаласындағы сары ұйғыр өкілдерімен кездесу ұйымдастырылып, Қазақс-

тан Республикасы жайлы, қазақ халқының тілі, тарихы, этномәдениеті туралы, жалпы түркі халықтарының әлемдік өркениеттегі орны жайлы, Қытай Халық Республикасы құрамындағы шағын этностардың төл мәдениеті мен төл болмысын сақтап қалуға бағытталған Қытай мемлекетінің әлеуметтік бағдарламалары, жүзеге асырылып жатқан іс-шаралар мен шынайы қамқорлығы жайлы мәселелер сөз болды. Кездесу барысында лингвистикалық және этномәдени материалдар (фото, видео, жазба) жиналды. Сунань уезіне қарасты сары ұйғырлардың мекені Шартала (Сары дала), Қызылдаван (Қызыл табан) ауылдарын және Йыландили (Жылан тілі), Неманғол (Найман өзені) өзендерінің бойында орналасқан малшы сары ұйғырлар мекендейтін шағын қыстақтарды аралап, сары ұйғырлардың тілі, атакәсібі, салт-дәстүрі, ұлттық тағам түрлері, халық музыкасы бойынша тірі тілдік материалдар жинақталды.

:ТҮРКІ:МОНГОЛ:ЖАҢ:ҚЫТАЙ:УАҚМАНЫВ:МАҢ:АМ::

Далалық экспедиция нәтижесінде: 110 видеокадр (реципиенттермен сұхбат – 10, сары ұйғырлардың тұрмыс-тіршілігі мен кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі – 100); 73 аудиоматериал (реципиенттердің сөзі – 10, сары ұйғырлардың халық музыкасы, халық жырлары – 63); 406 фотосурет (сары ұйғыр этносының өкілдері, сары ұйғырлардың тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі, ұлттық киімі, сары ұйғырлар мекендейтін қалалар мен елді мекендердің көрінісі, географиялық ерекшеліктері, табиғаты, өсімдіктер т.б.); сары ұйғырлардың тілі, тарихы, мәдениеті жайлы қытай тілінде жарияланған ғылыми еңбектерден үзінділердің және көпшіліктанымдық мақалалардың ксерокөшірмесі (100 бет); қытай алфавитімен жазылған 6 ертегі, 4 аңыз, 6 тұрмыс-салт жыры, 10 жұмбақ, 10 халық әнінің мәтіні, 20 мақал-мәтел (ксерокөшірме); сары ұйғыр тілі бойынша сөздер тізбесі (100 сөз).

Екінші экспедицияның бағыты: Астана – Үрімші – Қашқар – Артуш (Қызыл су) – Қашқар – Үрімші – Ляньжоу – Үрімші – Астана (мерзімі: 15.09.2012–25.09. 2012). Мақсаты – Қытайдағы аз санды түркі халықтарының (қытай қырғыздарының және қытай ұйғырларының) жаһандану үдерісіндегі лингво-этномәдени ерекшеліктерін зерттеу үшін эмпирикалық материалдар жинақтау; Қытай Халық Республикасы Ганьсу провинциясына ұйымдастырылған далалық экспедиция (07.07.2012 – 17.07.2012) барысында жинақталған сары ұй-

ғырлардың тілі мен этномәдениеті жайлы текстологиялық, видео, аудио және фотоматериалдарды ғылыми тұрғыдан игеру.

Үрімші қаласында қырғыз ұлтының өкілдерімен кездесу ұйымдастырылып, ҚХР ҒА Орталық Азия зерттеу институтының Үрімші филиалының кітапханасына Түркі академиясының атынан 14 кітап (Антология, Альманах және монографиялар) сыйға берілді. Түркі академиясының «Түркі терминологиясы және лексикографиясы» жобасын орындаушы, ҚХР азаматы, филология ғылымдарының докторы, профессор Макелек Өмүрбайұлымен кездесіп, жоба жұмыстарының орындалу барысы сарапқа салынды. Алдағы уақытта дайындалатын «Қытай қырғыздары» ғылыми-этномәдени альбомының құрылымы сараланды.

Экспедиция барысында Қырғыз автономиялық ауданындағы Манастану орталығының директоры, тарихшы-этнограф Зайер Жұмахымен кездесіп, экспедиция жұмысын тиімді жүргізу мәселелері қарастырылды. Артуш (Қызылсу) және Қашқар қалаларындағы қырғыз этносының өкілдерімен, басқа қырғыз айылдарының тұрғындарымен кездесулер ұйымдастырылып, Түркі академиясының зерттеу бағыты жайлы, экспедицияның мақсат-міндеті туралы мәлімдеме жасалды. Қытай қырғыздарының тілі, діні, наным-сенімдері, тұрмыс-тіршілігі мен кәсібі, ауыз әдебиеті, ұлттық тағамдары, ұлттық киім үлгілері, т.б. бойынша материалдар жинақталды.

Ақтық байланған әулие ағаш

Қырғыз көшінің сән-салтанатынан көрініс

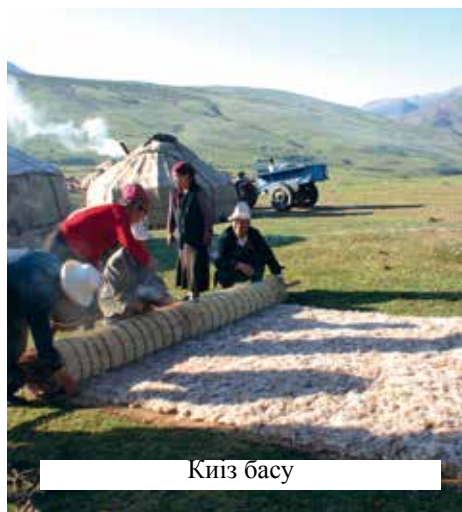
Қырғыз көшінің сән-салтанатынан көрініс

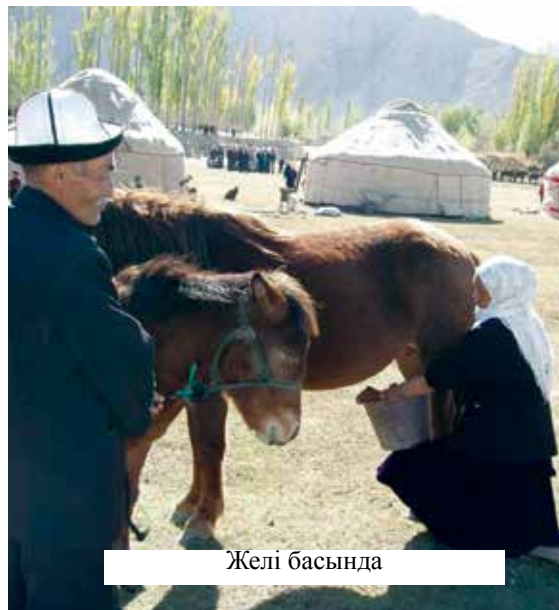
Қызылсу Қырғыз автономиялық облысы.
Қытай қырғыздары мекені

Жайлау тынысы.
Қосақтап қой сауу

Киз басу

Желі басында

Құсбегілер шеруі

Өрмек керу

Келін түсіру

Қырғыз қыздарының біз кестесі

Қырғыз халық медицинасы
Сынықшы

ҚЫРҒЫЗ ХАЛЫҚ АРНАУАТТЫҚ МЕДИЦИНАСЫ

Манасшылар жиыны

Дәстүр жаңгырыгы – оттан секіру

Қырғыз халық ойыны – арқан керу

Тоғыз құмалықшылар сайысы

Қызылсу өңірі.
Айкөл Манасқа ескерткіш

Артуш қаласы. Сұлтан Сутық
Бұғрахан мазары

Мазар ішіндегі Сұлтан Сутық
Бұғрахан бейіті

Артуштағы көне
Иштаци ұйғыр мешіті

Артуш қаласындағы ескі кітаптар сататын шағын дүкеннен шағатай жазба әдеби тілінің өкілі Ә.Науаи өлеңдерінің (30 рубаят, 110 ғазал) ХҮІІ ғасырдың соңғы жылдары көшірілген қолжазбасы табылды. Көлемі – 101 бет. Қолжазба бұрын ғылыми айналымға түспеген.

Ғылыми айналымға түспеген мұра.
Ә.Науаи өлеңдерінің ХҮІІ ғасырдың соңғы жылдары
көшірілген қолжазба нұсқасы.

Қашқар әйелдері

Қашқар қаласындағы көлік кептелісі

Қашқарлық әке мен бала

Қашқар базарында

Қашқар дутарлары

Қашқар тандыры

Түркітану ғылымының атасы, алғашқы түрколог Махмұд Қашқаридың кесенесі маңындағы көне қорғандар

Махмұд Қашқари кесенесі алдындағы ескерткіш

Махмұд Қашқари кесенесі

Ганьсу провинциясы бағытындағы экспедиция жұмысы Ляньжоу университеті Орталық Азия зерттеу институтының директоры профессор Ян Шудың қабылдауында болып, Түркі академиясының атынан 14 кітап (Антология, Альманах және монографиялар) институт кітапханасына сыйға беруден басталды. Қабылдауға Солтүстік-шығыс халықтары университетінің профессоры Хы Уей Гуанг, Солтүстік-шығыс халықтары университетінің аға оқытушысы Хуан Мей, Ляньжоу университетінің профессоры Хунгли, Ляньжоу университетінің докторанттары Арслан Яғлақар, Жан Уйе т.б. қатысты. Кездесуде Түркі академиясында жоспарланып отырған «Сары ұйғырлар» ғылыми-этномәдени альбомының құрылымы мен мазмұны сараланды. Сондай-ақ Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы достық қарым-қатынас, Қытайдағы түркітөктес шағын этностардың тарихы мен тілі, әдебиеті мен өнері, этнографиясы басқа да рухани-мәдени құндылықтар жүйесінің қазіргі қалып-күйі, зерттелу деңгейі жайлы пікірлесу болды.

Ляньжоулық әріптестер мен докторанттардың көмегімен сары ұйғыр аңыз-ертегілерінің, тұрмыс-салт жырларының, мақал-мәтелдерінің, халық әндерінің, жұмбақтарының, мазмұны жазылып алынды, мәтіндері транскрипцияға түсірілді. Сары ұйғырлардың тілі мен этномәдениеті жайлы Сунань уезінде жинақталған жазбаша, видео, аудио, фотоматериалдар жүйеленіп, 100 фотоматериалдың түсініктемелері жазылды.

Экспедиция нәтижесінде:

1. Қытай қырғыздарының тілі мен этномәдениеті бойынша: 80 видеокадр (реципиенттермен сұхбат – 10, қытай қырғыздарының тұрмыс-тіршілігі мен кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі, музыкасы т.б.); 61 аудиоматериал (реципиенттердің сөзі – 10, қытай қырғыздарының халық музыкасы, халық жырлары – 51); 370 фотосурет (қытай қырғыздарының өкілдері, қытай қырғыздарының тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі, ұлттық киімі, сары ұйғырлар мекендейтін қалалар мен елді мекендердің көрінісі,

Кесене ішіндегі Махмұд Қашқари бейіті

географиялық ерекшеліктері, табиғаты, өсімдіктері т.б.); қытай қырғыздарының тілі, тарихы, мәдениеті жайлы қытай тілінде жарияланған ғылыми еңбектерден үзінділердің және көпшілік-танымдық мақалалардың ксерокөшірмесі (150 бет); қытай алфавитімен жазылған 20 ертегі, 10 аңыз, 20 тұрмыс-салт жыры, 30 жұмбақ, 20 халық әнінің мәтіні, 40 мақал-мәтел (ксерокөшірме); қытай қырғыздарының тілі бойынша сөздер тізбесі (120 сөз).

2. Сары ұйғырлардың тілі мен этномәдениеті бойынша «Сары ұйғырлар» ғылыми-этномәдени альбомын дайындауға қатысатын қытай ғалымдарымен келіссөздер жүргізілді; «Сары ұйғырлар» ғылыми-этномәдени альбомының құрылымы нақтыланды; Қытай тарапынан альбомды дайындауға қатысатын ғалымдардың міндеттері анықталды; 4 сары ұйғыр халық әнінің мәтіні транскрипцияға түсірілді; 20 халық әнінің мазмұны, 4 ертегінің транскрипциясы, 10 ертегінің мазмұны, 20 мақал-мәтелдің транскрипциясы жазылып алынды; 300 фотоматериалдың түсініктемесі жазылды.

3. Қашқар сапары барысында Әлішер Науаи өлеңдерінің кітап түрінде түптелген көшірмесі табылды. XVII ғасырдың соңында көшірілген қолжазбаның көлемі – 101 бет. Қолжазба бұрын ғылыми айналымға түспеген. Қолжазбаның толық фотокошірмесі алынды. Петроглиф қашалған тас табылды. Петроглиф бұрын мамандардың қолына түспеген, оған ғылыми-семиотикалық сипаттама жасалмаған. Тастың фотосуреттері алынды.

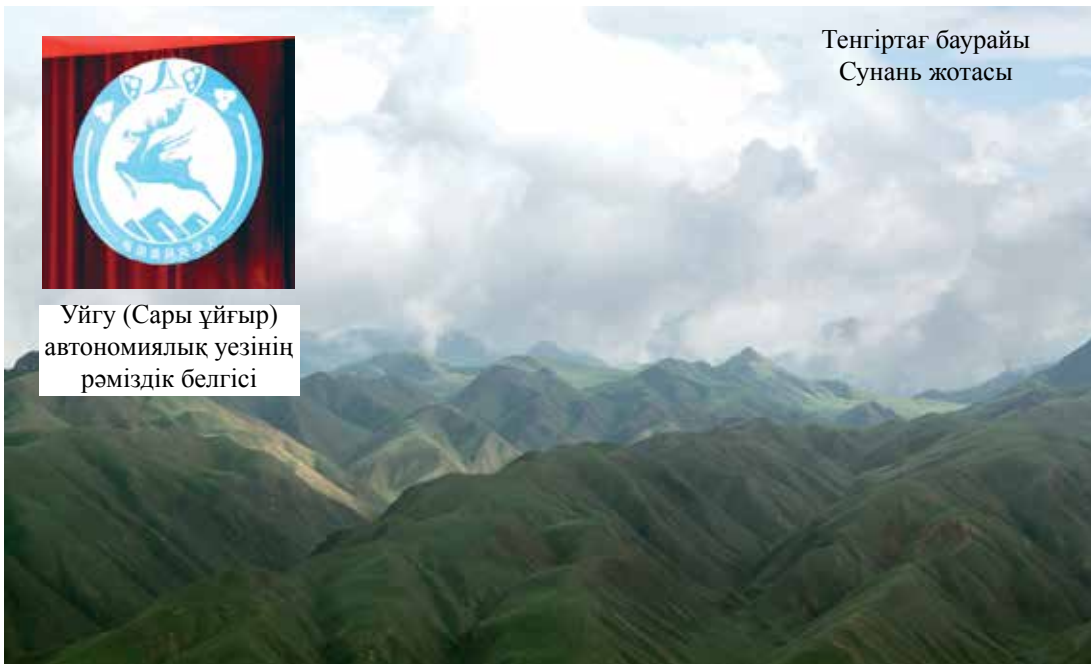
Экспедицияда жинақталған сары ұйғырлар, қытай қырғыздары, қашқар ұйғырлары туралы барлық материалдарды саралауды мақала көлемі көтермейтіндіктен, сары ұйғырларға қатысты негізгі мәселелер ғана қарастырылмақ.

Қытай Халық Республикасындағы 56 ұлттың бірі – сары ұйғырлар, негізінен, Ганьсу провинциясының Сунань уезі аумағындағы Жаң Иэ ауданына қарасты Уйгу автономиялы ауданын (Сары ұйғыр автономиялы ауданы) мекендейді. Орталығы – Сунань қаласы.

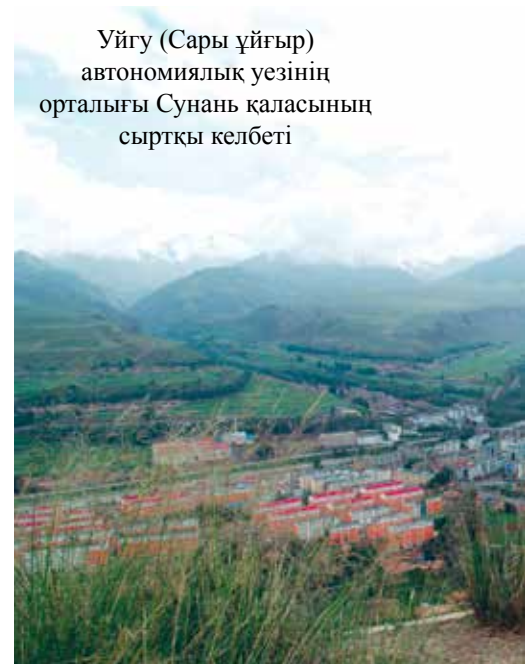

Уйғу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің рәміздік белгісі

Тенгіртағ баурайы
Сунань жотасы

Уйғу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің орталығы Сунань қаласының сыртқы келбеті

Сары ұйғыр автономиялы ауданы батысқа қарай Цилян-шань тауының теріскей жағында орналасқан. Оның аумағы шығысынан батысына дейін жалпы 650 шақырым, оңтүстігінен солтүстігіне дейін 200 шақырым шамасында. Оңтүстігі Цинхай өлкесінің Цилян ауданымен, Мын юан Дүнген автономиялы ауданымен, солтүстігі Уи, Жаң Иэ, Жю Чуан, Жя Югуан қалаларымен шектеседі. Батысы Су Би Моң-

ғол автономиялы ауданымен, шығысы Тянь Жу Тибет автономиялы ауданымен шекаралас. Жалпы жер көлемі – 20133 шаршы километр (мәлімет сары ұйғыр этносының өкілі, Ляньжоу университетінің профессоры, жазушы Йоғур Төмерден жазылып алынды. 09.07.2012. Сунань қаласы).

Уйғу автономиялы ауданы Ұлыстар комитетінің 2000 жылы жүргізген бесінші мемлекеттік адам

Ланчан өзені

Ланчан өзені бойындағы малшылардың Қаңли даласы

Ланчан өзеніндегі көпір

Қызылдаван ауылы маңындағы шатқал

Цзупайсун (тоғыз қатар қарағай)

Мачан жазығы

Хайяго орманы

Хемнынголдағы малшы ауылдың келіншектері арасында

Миньхайдың батысында. Түйелі келіншек

Қойшы қыстауы

Мачан жазығында. Қой шаруашылығы

Жер бедері – оңтүстігі таулы, солтүстігі жазықтау. Миң Хуа ауданы құрғақтау, жаңбыр суы аз болса, басқа өңірлері, негізінен, құнарлы, жаңбыр суы мол. Жері шалғынды, орманды, жаз мезгілі қоңыр салқын.

Түркі тілдеріне ортақ топонимжасам жүйесіне негізделген таза түркілік жер-су атаулары көп кездеседі: Sarıqum «Сарықұм», Šartala «Сардала», Aqrum «Аққұм», Derek/Terek «Терек», Aqtastıq «Ақтастак/Ақтастық», Artala «Ардала», Nurtala «Нұрдала», Žilandili «Жылан тілі», Qizıldavan «Қызылтабан», Kesiktala «Кесікдала», Kemasa т.б. Түркі-моңғол

немесе таза моңғол тілдеріндегі топонимдер де жиі қолданылады: Nemanqol «Найманқол (Найман өзені)», Bejramqol «Бейрамқол», Qobı, Qarüle, Žiğüşüle т.б. Сондай-ақ Pantän, Süri, Žölin тәрізді мәнмағынасы түркітілдестер үшін күнгірттеу атаулар мен қытай-тибеттік топонимдер де ұшырасады.

Негізінен, малшаруашылығымен (қодас/сиыр, қой, ешкі, жылқы, түйе) айналысатын сары ұйғырларда малдың жайына, жайылымның шұрайлылығына байланысты жылдың төрт мезгілінде көшіп-қонып жүру дәстүрі әлі де сақталған.

Жылқышы келіншек

Сиыр шаруашылығы (сарлаг сиыр «қодас»)

Қой қырку науқаны

Шопан әйел

Қырықтықшы Хысырмен

Жүн түгіп, жіп иіру

Жаздыгүні шатырларда, қыста саз балшықтан, кірпіштен тұрғызылған үйлерде тұрады. Жергілікті сары ұйғыр өкілдері XX ғасырдың 60-70 жылдарына дейін сары ұйғырлардың жаздық шатырларына кодас жүнінен басылған киіз жабылғанын айтады, мұндай үйлерді өздері кезінде *qara žöö* «қара үй» деп атаған, қазір қолданыстан қалып барады. Қазақ тілінің кейбір ареалдарында да киіз үйді *қара үй*,

2000 жылдан кейінгі диханшылық

Сары ұйғыр қыздары қарбыз жинау науқанында

қазақ үй, *боз үй* деп түрліше атау дәстүрі сақталғаны белгілі. Қазіргі таңда шатырлар арнайы кенеп материалдармен жабылады. Сары ұйғырлар бау-бақша (қауын, қарбыз, пияз, қырыққабат, баклажан, қияр, қызанақ, картоп, сәбіз т.б.) шаруашылығымен, егіншілікпен (бидай, сұлы, арпа, тары, жүгері т.б.) айналысады.

Сары ұйғырлар өздерін *joγur/oγur* «йоғур/ойғур» этнонимімен атаса, қытайлар қытай тілінің фонетикалық-артикуляциялық ерекшеліктеріне сай *ujγur/juγu* «уйғу/йуғу» деп атайды. Этностың Қытай Халық Республикасындағы ресми атауы да осылай қалыптасқан. Бұған қарағанда ғылымда *сары*

ұйғырлар деген этнониммен танылған йоғурлардың тарихи-генеалогиялық тегі Орхон мұралары мәтіндерінде жиі сөз болатын көне *йоғур/уйғур* (*joγur/ujγur*) тайпаларымен сабақтасып жатқанынын аңғаруға болады. Сары ұйғырлар арасында өздерін мекеніне байланысты *taglig* «таулық», *ojlig* «ойлық, далалық» деп атау дәстүрі де бар.

Қытай ғалымы Чын Зұң Жын сары ұйғыр этнонимі және сары ұйғырлардың ататегі туралы мынадай пайымдау айтады: «Сары ұйғыр деген атау қытай тілінде жарияланған тарихи еңбектерде, басқа да ғылыми-зерттеулерде әртүрлі аударылады. Сары ұйғыр этнонимі жайлы оннан аса көзқарастар бар. Олардың ішіндегі тарихи тұрғыдан негізделген пікір бойынша, сары ұйғырлар – көне хуиху тайпаларының ұрпағы. Сұң патшалығы кезіндегі сары басты хуихулар, Юань және Миң патшалығы кезіндегі *салюанни* немесе *салюанпир* деп аталған тайпалардың барлығы қазіргі сары ұйғырлардың ата-бабасы болып саналады» [1,6-7]. Ғалымның пікірі бойынша, «осы көзқарас көпшілік зерттеушілер тарапынан мойындалған тұжырым болып табылады» [1,7]. Ежелгі қытай жылнамаларында қытай тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне байланысты *оуиз* этнонимінің *оуи/уи* түрінде жазылғанына сүйенген зерттеушілер сары ұйғырлар мен көнетүркілік оғыздарды тікелей байланыстырады, бұл бағыт бойынша сары ұйғырлар тоғыз оғыздардың ұрпақтары: «қазіргі сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы рулар көне түркі дәуірінде Орхон бойын мекендеген тоғыз оғыздардың құрамындағы рулардың негізінде қалыптасқан» [2,4].

Түркітануда *оуиз*, *оуир* этнонимдерін бір тайпаның әртүрлі хронологиялық кезеңдегі атауы екені тарихи және лингвистикалық тұрғыдан дәйектелген, инлаут және ауслаут позициядағы *r≈z* сәйкестігі – түркі тілдеріне тән заңдылық. Көне дәуірлердегі оғыз, қыпшақ тәрізді ірі түркі тайпаларының арасына шек қойып, бірі-бірінен мүлдем ажыратып қарауға болмайтынын бүгінгі түркітану ғылымы негіздеуде. Өзара туыс түркітекес ірі тайпалардың атауын білдіретін *qipšaq* «қыпшақ», *оуиз* «оғуз» этнонимдері белгілі бір дәрежеде жалпылама мәнде, жалпы *türk/türki* «түрк/түркі» этнонимінің баламасы ретінде қолданылуы да мүмкін, себебі мемлекеттік деңгейдегі ірі тайпалық құрылымдар тек генеалогиялық негізде ғана емес, географиялық-аумақтық негізде де қалыптасқаны, олардың құрамында бірнеше түркітекес

: ТҮРКІ: МОНГОЛ: ЖАҢ: ҚЫТАЙ: КҮНХУАЙ: УИГҰР: ОЙҰР: АҚ:

ру-тайпалардың болғаны, көне оғыздар мен қыпшақтардың тайпалық одақтарына шоғырланған түркі ру-тайпаларының қазіргі түркі халықтарының этникалық құрамына шашырай таралғаны белгілі, *joγur* этнонимін *oγuz*, *oγur* этнонимдерімен этимологиялық негізі бір гомогенді лексемалар ретінде қарастыру да лингвистикалық тұрғыдан қайшылық тудырмайды, *j* фонемасының анлаут жағдайдағы протезалық сапасы – түркі тілдеріне тән заңдылық. Ал *joγur*, *oγur* этнонимдері *j* ↔ *o* метатезалық құбылысының нәтижесінде орныққан фонетикалық варианттар. Сондықтан сары ұйғырларды оғыздармен байланыстыратын көзқарастарды да жоққа шығаруға болмайды.

ҮІІІ ғасыр түркі жазба ескерткіштерінде оғыздар мен ұйғырлардың қатар аталуы олардың өзара туыс екі түркі тайпасы екенін көрсетеді. Бұл Синьцзян ұйғырлары мен сары ұйғырлардың бір-бірінен алшақтығын білдіретін тарихи дерек болуы да мүмкін. Қазіргі ұйғырлардың тарихи отаны үнді-иран тайпаларымен тығыз қарым-қатынаста болған Қашқария мен Турфан аймағы, олардың Орхон бойынан қоныс аударғаны жайлы толық негізделген дерек жоқ. Қарлұқ тобындағы қазіргі ұйғыр тілі мен сары ұйғырлар тілінде ортақ белгілердің аздығы да түркі тіл білімінде сөз болып келе жатыр. Бұл жөнінде С.Е.Маловтың «Этот язык желтых уйгуров трудно считать уйгурским, поскольку мы знаем и разговорный уйгурский язык (Синьцзяна) и письменный (обширной, главным образом буддической литературы), а он представляет из себя или окиргизившийся в давнее время (какой-то) уйгурский язык или совсем другой язык. Как лобнорский, так и язык желтых уйгуров приходится выделить из общего компактного состава уйгурских языков» [3,7], – деген ойлары да ғалымның сары ұйғыр тілін ұйғыр тілдеріне жатқызылуында белгілі бір шарттылықтың барын аңғартады.

ІХ ғасырдың орта тұсында (840-850 жж.) Уйғур/Йоғур қағанаты мен Қырқаз/Қырқыз қағанатының арасындағы жаугершілікке байланысты көне йоғурлар өздерінің атажұрты саналатын қазіргі Моңғолия, Тыва аумағынан ығысып, Қытай Халық Республикасының Ганьсу провинциясына, Дуньхуан, Турфан аймағына қоныс аударады. Д.Позднеевтің [4,97] пікіріне сүйенген С.Е.Малов сары ұйғырлардың тарихи атақонысы ретінде Орхон, Селенгі өзендерінің бойын көрсетеді: «Можно думать, что желтые уйгуры поселились в местах своего теперешнего местожительства лет с тысячу с

лишним тому назад, придя частью с запада (Китайский Туркестан), а частично спустившись несколько южнее из Монголии, из бассейна рек Орхона и Селенги (после войны с киргизами)» [3,3-4].

Сары ұйғыр этносының өкілдері де өздерінің ата-бабалары қазіргі атамекендеріне Моңғолия аумағынан көшіп келгенін, миграциялық процестің өте ауыр болғанын және көші-қон үдерісінің Қытай территориясына келгеннен кейін де (ішкі миграция) жалғасқанын айтады. Сары ұйғырлар өміріндегі тарихи атамекенінен ауа көшудің ауыртпалықтары мен атажұртқа деген сағыныштың куәсіндей шерлі өлең жолдары халық жадында әлі де сақталып қалған. Мысалы, сары ұйғырлардың «Сычықаджы» деп аталатын халық әнінің мәтінінде атамекенінен айрылған халықтың мұңы мен зары сипатталады, әннің сазы да мұң мен сағынышқа толы, қазақтың «Елім-айын» еске түсіреді.

Uoyiriniñ kiseler artin oγdan getti,

Siçiniñ qadžidan mawip getti.

Küsleni, qojlerni qajdu getti,

Sariçini men müni in-in getti.

«Йоғур халқы (кісілер) ойдан кетті,

Сычықажыдан ауып кетті.

Қиналды, қойлардай айдалып (қуылып кетті),

Сары іңгенмен бірге ыңыранып (ың ың деп) кетті»

Сары ұйғырлардың халық әніне арқау болған *Siçiqadži* «Сычықаджы» топонимі сары ұйғырлардың тарихи атамекеніндегі жер аты, қазіргі қай жер екенін бүгінгі ұрпақ білмейді. («Сычықаджы» әнінің мәтіні сары ұйғыр этносының өкілі, мәдениеттану ғылымының докторы, профессор Хы-Уей Гуангтың айтуы бойынша жазылып алынды. 22.09.2012. Ляньжоу қаласы).

Сары ұйғырлардың Шығыс Түркістанмен жалғасып жатқан Тұрфан аймағында ұзақ тұрақтамай одан әрі орталық Қытайдың батысына қарай қоныс аударуы Х ғасырда, ислам дінінің Тұрфан аймағына таралуына дейін аяқталған сияқты. Себебі Тұрфан аймағындағы ұйғырлар мен дүнгендер ислам дінінде, ал сол өңірге көшіп келген сары ұйғырлар будда дінін ұстанады. Бұл олардың ислам дінін қабылдап үлгермегенін, Дуньхуан, Ганьсу өңіріне қоныс аударғаннан кейін тәңірлік сенімнен жергілікті халық ұстанатын будда дініне мойынсұнғанын аңғаруға болады.

Кезінде басқа түркі халықтарымен бірге түркі руникасын қолданған сары ұйғырлар 1958 жылға дейін тибет жазуын, 1958 жылдан бастап қытай жазуын пайдаланады. Көне ұйғыр жазуын қолданғаны

Сары ұйғырлардың ең үлкен ғибадатханасы – Кан Лун

Кан Лун күмбездері

Бейранқол өзені бойындағы ғибадатхана

немесе қолданбағаны жайлы нақты дерек жоқ. Түркілік дүниетанымның негізі Тәңірлік сенімді ұстанған сары ұйғырлардың будда дініне енуі, олардың тибет жазуын қабылдауымен қатар жүрді.

Сары ұйғырлар өміріндегі миграциялық үдерістер мен тарихи оқиғалар, ұзақ уақыттар бойы өзге мәдениеттермен болған тығыз әлеуметтік және саяси-экономикалық қарым-қатынастар олардың тілінде де із қалдырды, бір ғана этнос бірнеше тілдік жіктеліске түсті. Жергілікті қытай, моңғол халықтарымен тығыз қарым-қатынаста болған сары ұйғырлардың бір бөлігі ғана түркі тілін сақтап қалған, екінші бөлігі моңғол тілінде, үшінші бөлігі қытай/тибет тілінде сөйлейді. Тілі әртүрлі болғанымен, этностық тұтастығын сақтап отырған йоғурлар өз ішінде түрік тілінде сөйлейтіндерін – *қара йоғурлар*, моңғол тілінде сөйлейтіндерін – *шары йоғурлар*, қытай-тибет тілінде сөйлейтіндерін – *тат* деп те атайды. Сары ұйғырларға қатысты лингвомәдени дифференциациялық үдерістерді С.Е.Малов былай сипаттайды: «Уйгуры попали в среду, чужую им по языку. Они оказались окруженными носителями разных языков; здесь были, главным образом, китайцы, монголы и тангуты. И все они, даже в отдельности, были многочисленнее уйгуров. За тысячу с лишним лет своего пребывания здесь уйгуры постепенно утрачивают свой язык. Часть уйгуров, живущая на северо-западе вплотную с китайцами (у г.Сучжоу и несколько южнее, в земледельческой полосе, к хребту Нань-шань), совершенно забыла свой родной язык и говорит теперь только, в основной своей массе, на китайском» [3,4]. Бір өңірді мекендеген халықтар арасындағы лингвомәдени контактологиялық үдерістердің қарқынды жүруі сары ұйғырлардың бір бөлігінің моңғол тілі мен мәдениетінің ықпалына, келесі бөлігінің қытай-тибет тілі мен мәдениетінің ықпалына ұшырауына, тек бір бөлігінің ғана түркі тілін сақтап қалуына алып келсе де, сары ұйғырлар өздерін біртұтас этнос ретінде таниды.

Қытай тіліндегі әдебиеттерде де сары ұйғырлардың шығыс сары ұйғыр тілінде, батыс сары ұйғыр тілінде және қытай тілінде сөйлейтіні көрсетіледі. Тарихи деректерге сүйенсек, ертедегі біртұтас түркітөкес халықтың түркілік, моңғолдық және тибет-қытайлық лингвожіктеліске түсуі қытайларды моңғолдар билеп тұрған Юань династиясы заманынан басталады. Қытай зерттеушілері билеуші моңғол ақсүйектерінің сары ұйғырлардың

арасына сіңіп кеткенін көрсетеді: «Сары ұйғырлар шығысқа қоныс аударғаннан кейін, ежелгі хуиху тайпаларының құрамында болып, бірге жасайды. Сондай-ақ түркі тілінде сөйлейтін салюанпирлер Юань патшалығы кезінен бастап моңғол ақсүйектеріне бағынышты болады. Моңғолдармен ұзақ уақыт бойы аралас-құралас тұрмыс кешкен сары ұйғырлар, олармен бірлікте болады. XVI ғасырдың алғашқы шенінде Ганьсу және Ганьжу аудандарына қоныс аударады. Чиң патшалығы тұсында да моңғол ақсүйектері сары ұйғырларға қолбасшы болады және сары ұйғырларға қарағанда саны аз моңғолдар біртіндеп сары ұйғырлар арасына сіңіп, уақыт өте келе өздерін «салюанпирлер», яғни сары ұйғыр атап кетеді» [1,8]. Бұл моңғол ақсүйектерінің йоғурлар арасына сіңіп, қандық араласулар негізінде этникалық тұтастыққа айналғанымен, лингвистикалық сапасын сақтап қалғанын және сары ұйғыр тілінің лингвожіктеліске түсуіне ықпал еткен негізгі факторлардың бірі болғанын көрсетеді.

Сары ұйғыр тілін шығыс және батыс деп бөлу сары ұйғырлардың географиялық орналасуына негізделген, шығыста сары ұйғырлар басқа ұлттар арасына ыдырай қоныстанса, батыста біршама шоғырлана қоныстанған. Олардың түркілік ана тілдерін сақтап қалуының басты себебі де – осы. Сунань Сары Ұйғырлар автономиялы ауданындағы сары ұйғырлардың географиялық орналасуы және тілдік жүйе бойынша жіктелетін шығыс сары ұйғыр тілі моңғол тілдік тобына, батыс сары ұйғыр тілі түркі тілдері тобына жатқызылады. Батыс сары ұйғыр тілінде моңғол, қытай-тибет элементтерінің, шығыс сары ұйғыр тілінде түркі және қытай-тибет элементтерінің өте көп болуы да – лингво-контактологиялық заңдылық. Ұзақ жылдар бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан түркі-моңғол және қытай-тибет мәдениетаралық қарым-қатынасы сары ұйғырлардың тіліне ғана емес, салт-дәстүріне, киім киісі мен жүріс-тұрысына және т.б. белгілі дәрежеде ықпал еткені сөзсіз. Мұны әсіресе сары ұйғырлардың ұлттық киім үлгілерінде жер-жердің ыңғайына қарай бірде түркілік, енді бірде моңғолдық, я болмаса қытай-тибеттік элементтердің басым болып келетінінен байқауға болады.

Зерттеулерде моңғол тілінде сөйлейтін сары ұйғырлардың тілі, дәстүрі, киім үлгісі Цинхай провинциясын мекендейтін ойраттарға тым жақын екені көрсетіледі

Сары ұйғырлардың ұлттық киімдерін тігетін шеберхана. Сунань қаласы

Минхай. Хэ Чунхуа

Хуаньчен. Бай Цзинхуа

Тибет өңіріндегі шығыс сары ұйғыр әйелдері (моңғол тілді)

Шартала. Ань Мейин
(Кань чжоу мэй до.)

Цзупайсун
Чан Хайлин

Го Щювей

Шалғышы жігіт (шаруйгу)

Ұлттық киім киген ерлі-зайыптылар

Хэ Вейцан

ШАРТАЛА АНЬ МЕЙИН
ЦЗУПАЙСУН ЧАН ХАЙЛИН
ГО ШЮВЕЙ
ШАЛҒЫШЫ ЖІГІТ (ШАРУЙГУ)
ХЭ ВЕЙЦАН

Түркі тілінде сөйлейтін сары ұйғырлардың тілі А.Н.Самойловичтің жіктемесі бойынша d-ұйғыр немесе солтүстік шығыс тілдерінің z-топшасына (*azaq* «аяқ»), Н.К.Баскаковтың генеалогиялық классификациясы бойынша шығыс хун тілдерінің ұйғыр-оғыз тобының хакас тілдері топшасына [5,230-342], С.Е.Маловтың тарихи-хронологиялық классификациясы бойынша ең көне тілдер қатарына жатқызылады [6,192]. Түркітөктес батыс сары ұйғыр тілі түркі тілдері жүйесіндегі тектілік (праязык) белгілерді молынан сақтаған, жалпытүркілік тілдік жүйенің даму, өзара ыдырау бағыттарын айқындауда аса маңызды лингвоқұрылым болып табылады. Батыс сары ұйғыр тілінің түркілік табиғатының бұзылмай сақталғанын С.Е.Маловтың мына пікірінен де аңғаруға болады: «На первый взгляд, в статическом положении, можно даже удивляться, как другая часть уйгуров сохранила свой язык и свои многие старые черты; все они сохранили в своих семьях, в своих семейных разговорах хороший уйгурский язык, который каждый представитель другого тюркского языка может понять после очень недолгого предварительного ознакомления» [3,4].

Батыс сары ұйғыр тілінің лексикалық жүйесінде қытай-тибет, моңғол тілдерінің элементтері жиі кездескенімен жалпы түркілік базалық лексика сақталған. Қазақ тіліндегі нұсқаларымен тұлғасы да, мағынасы да сәйкес келетін лексемалар өте көп (әсіресе бірбуынды сөздер): *men* «мен», *sen* «сен», *ol* «ол», *qiz* «қыз», *az* «аз, көп емес», *aj* «ай (аспандағы)», *ajt* «айт, айту», *ajaq* «ыдыс-аяқ», *aqsaqal* «ақсақал», *qiliš* «қылыш», *aš* «аш (қарны аш)», *bos* «бос», *bozda* «бозда», *beri* «бері», *erkek* «еркек», *erte* «ерте», *qan* «қан», *mañra* «маңра, маңрау», *is* «іс», *tös* «төс», *tösek* «төсек», *tolyaq* «толғақ», *qatın* «қатын», *qozı* «қозы», *qoltıq* «қолтық», *köp* «көп», *kör* «көр, көру» *köm* «көм, көму», *köl* «көл», *kök* «көк», *oq* «оқ», *oj* «ой (жер бедеріне қатысты)», *ora* «ора, орау», *orın* «орын», *öl* «өл, өлу», *tas* «тас», *terek* «терек», *toqta* «тоқта», *toñ* «тоң, тоңу», *tök* «төк, төгу», *qoj* «қой» (Сары ұйғыр этносының өкілі, Ляньжоу университетінің докторанты Арслан Яғлақардан жазылып алынды.09.07.2012. Қызылдаван қыстағы). Мұндай мысалдарды жалғастыра беруге болады.

Көне йоғурлар тілінің архаикалық табиғатын сақтап қалған сары ұйғыр тілінде қазіргі түркі тілдеріндегі этимологиясы күңгірт сөздердің түпкі мәнін айқындауға септігін тигізетін лексемалық бірліктер өте көп. Мысалы, түркі тілдеріндегі *bala*

«бала (ұл бала, қыз бала)» дисиллабының шығу тегі, түпкі түбірі, буын саны, архисемасы әлі де анықталмай келе жатқан лексемалар қатарына жатады. Сары ұйғырлар тілінде *bala* сөзінің «жұмыртқа» мағынасында қолданылуы лексеманың архимазмұнындағы «кішілік, өсіп-өну» семасын шамалауға мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі *qajt* «қайт (кері қайт)», *qajtar* «қайтар (қойды қайтар)» сөздерінің құрамындағы **qaj* тұлғасы қазіргі тілімізде дербес қолданылмайтындықтан, гипотезалық түбір ретінде қарастырылып жүрді. Ал сары ұйғыр тілінде *qajt* сөзі *qaj* тұлғасында дербес лексемалық деңгейде сақталған: *beri qaj var* «бері қайт» (тілдік деректер сары ұйғырлардың халық ақыны Аньюйлиннен жазылып алынды 09.07.2012. Сунань қаласы).

Туыстық атауларға қатысты сөздердің де көпшілігі басқа түркі тілдеріндегі нұсқаларына сәйкес келеді: *ana* «ана, шеше», *aba* «әке», *abaqa* «әкпей, апай (жасы үлкен әйел адамға қатысты)», *ata* «ата», *aqa* «аға», *baba* «әке, үлкен әке», *kelin* «келін», *eke/ekxe* «әкпе», *ini* «іні», *inge* «жеңге». Сары ұйғыр тіліндегі түр-түсті білдіретін сөздер де көп өзгеріссіз қолданылады: *qizil* «қызыл», *aq* «ақ», *boz* «боз», *qoñir* «қоңыр», *sari/šari* «сары», *jašil* «жасыл» т.б. Дене мүшелеріне қатысты сөздер: *ayıs* «ауыз», *baš* «бас», *moın/majon* «мойын», *qul* «қол», *azaq* «аяқ», *köz* «көз», *qolaq/qulaq* «құлақ», *qolaš* «құлаш» т.б. (тілдік деректер Шартала ауылының тұрғыны Хсерменнен жазылып алынды 10.07.2012).

Сары ұйғыр тілінің дыбыстық құрамы қазіргі түркі тілдері фонетикалық жүйесінен ерекше ажыратылмайды. Дыбыс жүйесін 35 дыбыс құрайды, олардың ішінде 10 дауысты, 21 дауыссыз 2-і дифтонг, 2 аффрикат дыбыс бар. С.Малов еріндік дауыстылардың (*o*, *ö*, *u*) жіктелу ерекшеліктеріне байланысты түркі тілдерінің топтастырылуы жайлы айта келіп, сары ұйғыр тілінде еріндік дауыстылар айқын ажыратылмайтынын көрсетеді: «В данном отношении язык желтых уйгуров принадлежит к восточным, среднеазиатским южным языкам. Но только соответствие здесь звуков *o* и *u* этим же звукам в восточн., сроднеазиатск. и южн. языках в языке желтых уйгуров выдерживается не так строго. Уйгуры теперь как бы утратили свое языковое чутье в данном отношении» [3, 157-158]. Ғалым сары ұйғыр тілінің дыбыстық жүйесінен жіңішке еріндік *ü* дыбысын көрсетпейді. Тірі тілдік материал негізінде сары ұйғырлардың фонетикалық жүйесінде еріндік дауысты *ü* дыбысының си-

рек те болса қолданыста екенін аңғаруға болады. Сары ұйғыр тілінде орфоэпиялық норманың қалыптаспауы үндестік заңының әлсізденуіне алып келген сияқты, сөйлеу барысында бір сөздің жуан еріндік дауыстымен де, жіңішке еріндік дауыстымен де айтылуы, яғни сөз тұлғасының жарыспалы сипатта қолданылуы белең алған. Сондай-ақ сөйлеу дәстүрінде *o, u* еріндік дауыстыларының да жігі айқын екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, тіл иесінің аузынан мұқият жазылып алынған (транскрипцияланған) алысқа ұзатылып кеткен қызға арналған махаббат туралы халық әнінің мәтініне зер салсақ:

*Xondajçen, Xondajçen,
Atiյene Xondajçen,
Uzaqqa çörin laçän detti.
Jaқinյa berim lanaң detti,
Aқulum minge laқin detti.
Aқumusni ünserge laçän detti.
Qaraçani içterge lanaң detti,
Qumis žalyini anqa laqa detti.
Aқ enikti sariյa lengen detti,*

Žiz mažär manerge sінli detti, мәтіндегі *Xondajçen* «әйел аты», *uzaqqa* «ұзаққа», *qumis* «күміс» т.б. лексемалары құрамындағы *u, o* дыбыстары сөйлеу дәстүрінде айқын ажыратылатынын көреміз (халық әні «Хондайчен» Уей Гуангтың айтуы бойынша жазылып алынды. 22.09.2012. Ляньжоу қаласы).

Бір этностың бір-бірінен алшақ үш тілде сөйлеуі – Қытай мемлекетінде сирек кездесетін құбылыс. Сунань Сары Ұйғыр автономиялы ауданының ұлт істері комитетінің мәлімдемесі бойынша, жалпы аудандағы 5600-дей адам ғана сары ұйғыр тілінде сөйлейді. Олардың 550-і шығыс сары ұйғыр тілінде, 4684-і батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейді. Ал қытай тілінде ғана сөйлейтін сары ұйғырлар саны 326 адамды құрайды. Сары ұйғыр халқының зиялы қауым өкілдері бұл мәліметтің ескіргенін, 3000-дай адамның есепке алынбағанын, ал пайыздық тұрғыдан қарастырғанда жалпы мөлшерге сәйкес келетінін, түркі тілінде сөйлейтіндердің саны моңғол тілінде сөйлейтіндердің санына қарағанда әлдеқайда көп екенін және кейінгі жастар есебінен шығыс сары ұйғыр тілінде де, батыс сары ұйғыр тілінде де сөйлей алмайтын қытай тілді сары ұйғырлардың саны артқанын айтады. Бірақ олар өздерінің рулары мен ата-аналарының лингвистикалық белгілеріне қарай өзін түркі тілінде сөйлейтін сары ұйғырға немесе моңғол ті-

лінде сөйлейтін сары ұйғырға жатқызатынын да мәлімдеді (Йоғыр Төмердің мәліметі бойынша жазылды. 09.07.2012, Сунань қаласы). Автономиялық ауданнан тыс аймақтардағы сары ұйғырлардың тілдік ерекшеліктеріне қарай жіктелісіне қатысты статистикалық мәлімет алудың реті келмеді.

Сары ұйғырлардың лингвожіктелісі жайлы қытай ғалымдарының зерттеуінде мынадай деректер келтіріледі: «Сары ұйғыр тілінің шығыс және батыс сары ұйғыр тілдері болып бөлінуіне байланысты, батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтіндер өздерін *sariյ joյur* қысқаша *joյur* деп атайды да, тілдерін *joյur soz / joյur söz* дейді. Шығыс сары ұйғырлары өздерін *sarajoյor* деп атайды. Батыс сары ұйғырлары шығыс сары ұйғырлар тілін *lar аңgar, sözаңgar* деп атайды, шығыс сары ұйғырлары батыс сары ұйғыр тілін *xara joյor lar* деп атайды. Мұндағы *lar* сөзі «тіл» (тибет-түңғыс тілінің элементі Е.М.) деген мағынаны білдіреді. Ал *аңgar* сөзінің мағынасы «бөтен ауыл адамы», «бөтен адам, түсінбейтін адам» немесе «жеңілуші» деген мағынаны білдіреді. Шығыс сары ұйғыр тілінде «күн шығысқа қараған дөң», «кеудесін ашып жүретіндер» деген мағынаны білдіреді. Жан-жақты жүргізген зерттеулеріміздің нәтижелері көрсеткендей *аңgar* деген атау шығыс сары ұйғыр тілінен емес, керісінше, батыс сары ұйғыр тілінен шыққан, ал мағынасына келсек «ақылы аз, аңқау» деген мағынаны білдіреді. Алғашында шығыс сары ұйғырлары *аңgar* сөзін қолдануды ұнатпағынымен, бертін келе, бұл атаудың әуелгі мағынасын жоғалтып, оны білетіндер қатары азайғандықтан, өз тілдерін *аңgarlar* деп атап кеткен. Ал *xara joյor lar* сөзіне келсек, бұл шығыс сары ұйғырларының көзқарасынан пайда болған «кұл, күң» мағынасындағы атау. Атаулардың шығу тарихына үңілсек, бұл атаулардың екеуінде де ерте замандағы халықтың бірін-бірі кемсіту мағынасында пайда болғанын бірден байқауға болады. Бұл көзқарастар қазіргі сары ұйғыр тілінің батыс және шығыс болып екіге бөлініп кетуіне алып келді» [1,11]. С.Е.Малов қытай тілінде сөйлейтін ұйғырлар мен түркі тілін сақтап қалған ұйғырлардың өзара байланысының әлсіздігін көрсетеді: «У окитаившихся уйгуров сохраняется связь со своими сородичами, говорящими на уйгурском языке, только в том, как мне сообщали, что в праздник (китайский) Нового года уйгуры-китайцы приглашают к себе для шаманского моления уйгура-тюрка. Вот и все!» [3,4].

Біздің байқағанымыз, түркі тілділері мен моңғол тілділердің арасы жақындау болғанымен, олар қытай тілділерді шеттетіп отырған жоқ, үш тілдік топтың өкілдері де этностың тұтастығын, тілдік жіктелістен жоғары қояды, өздерінің тегі бір екенін, бір халықтың өкілі екенін жақсы түсінеді. Үлкен мәдени шаралар мен ұлттық мерекелерін де жұмылып өткізеді. Мәселен, бау-бақша өнімдері мен егіндік дақылдар піскен кезде арнайы өткізілетін ұлттық мейрамдарында лингвожіктелістері ескерілмей барлық сары ұйғырлар түгел жиналады. Бұл мерекенің ұлттық сипаты жиын-терін науқаны кезінде өткізілетін түркі халықтарының *сабантой*, *ақатуи* т.б. тәрізді мерекелеріне сәйкес келеді, өкінішке орай, ұлттық мерекенің сары ұйғырша атауы сақталмаған, қытай тілінде «диқаншылық (бау-бақша) мерекесі» деп аталады. Ұлттық әндері мен билері орындалып, ұлттық тағам түрлері де ұсынылады. Мерекеге ұлттық киімдерін киіп келген сары ұйғырлар халық жадында сақталған ежелгі дәстүрлері мен ұлттық ойын түрлерін көрсетеді.

Сабантой мерекесіндегі «Беташар» дәстүрі

Сабантойдағы «Арқан керу» ойыны

Сабантойдағы «Аударыспақ» ойыны

Бірнеше ру-тайпалардан тұратын сары ұйғырлардың этникалық құрамы да күрделі. Рулық құрылымға негізделген басқару жүйесі ХХ ғасырдың орта тұсына дейін сақталған сары ұйғырлардың этноқұрамы әрқайсысы бірнеше ясәндерден (рулардан) құралған отоктардан (тайпалардан/тайпалық одақтардан) тұрады. Отоктордың бірігуінен құралған топ «ұлық ұлыс» деп аталады. Сары ұйғырлар құрамындағы отоктардың негізгілері: *jaylaqar otok* «яғлақар оток» – түркі тілінде сөйлейтін топқа жатады. Тоғыз оғыздар құрамында болған яғлақарлар көне түркі тайпалары қатарынан орын алады. Зерттеушілер яғлақар тайпасын көне түркі қағанаттары тұсында қағандары шыққан алтын әулет болып саналатынын көрсетеді [2,5]. Яғлақарлар сегіз шағын рудан тұрады: *aq jaylaqar* «ақ яғлақар», *qara jaylaqar* «қара яғлақар», *bajatabin* «баятабын», *pegešt* «пегешце», *duman* «думан», *xor* «хор», *baxšo* бахшо, *sina* «сына»; *qonjirat otok* «қоңырат оток» – түркі тілінде сөйлейтін топқа жатады. Қоңыраттар іштей екіге бөлінеді: *temirši* «темірші» және *qizil* «қызыл»; *nojon otok* «нойон (ноян) оток» – моңғол тілінде сөйлейтін топқа жатады, сары ұйғырлар арасында *sijke otok* «сике оток» деп те аталады. Кезінде йоғұр нояндары осы тайпа өкілдерінен тағайындалатындықтан, *nojon* сөзі этнонимдік сипат алған; *neman otok* «неман (сегіз) оток» – моңғол тілінде сөйлейтін топқа жатады, ел арасында *sayizliq* «сағызлық» деп те аталады. Басқа түркі тілдеріндегі *najman* «найман» этнониміне сәйкес келеді. Сарыұйғырлық наймандар алты шағын рудан тұрады: *ometi neman* «ометі неман», *ar neman* «ар неман», *imdi neman* «імді неман», *čaymäk neman* «чаңмәк неман», *längik neman* «ләңгік неман», *giršik neman* «гіршік неман»; «еджін (қожайын,

әмірші) оток» – моңғол тілді сары ұйғырларға жатады; *edžinder* «еджіндер» – моңғол үстемдігіне байланысты қалыптасқан топ. Олар биліктің өкілі ретінде саналып келді, сондықтан халық арасында *altan oruγ* «алтын ұрық» деп те аталады. Сондай-ақ сары ұйғырлар құрамында *qañli* «қаңлы», *qirgiz* «қырғыз», *türkeš* «түркеш», *aqtatar* «ақтатар», *kerejt* «керейт», *datin* «датын», *šartin* «шартын», *bajdaq* «байдақ», *uran qatıq* «ұран қатық», *xolangar* «холангар», *iγilan* «ығылан», *mäntaj* «мэнтай», *šat* «шат», *qalqa* «қалқа», *cowa* «соуа» т.б. рулар да бар. (Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы ру тайпалар жайлы деректер Йоғур Төмөрдэн жазылып алынды. 09.07.2012, Сунань қаласы).

Сары ұйғырлардың этникалық құрамының күрделілігі олардың антропологиялық бет-бейнесінен де аңғарылады.

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы өздерін Шыңғыс хан ұрпақтары – «алтын ұрықтар» санайтын моңғол тілді еджин тайпасының өкілі, жазушы Төмүр Йоғур

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы яғлақар руының өкілі (түркі тілді), Ляньжоу университетінің докторанты Арыслан Яғлақар

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы найман руының өкілі (моңғол тілді) – Доғур

Сары ұйғыр өкілдерінің арнайы түсірілген фото-материалдарына антропоскопиялық параметрлер бойынша талдау жасаған антрополог О.Смағұлов мынадай тұжырымға келеді: «антропоскопиялық анықтамаларды қорытып айтатын болсақ, онда Ганьсу өңіріндегі бүгінгі сары ұйғырлардың морфологиялық сипаттамасы олардың аралас екі нәсілдің, яғни еурпеоид пен монғолоид қосындыларына жататындығын байқатады» [7,165].

Жалпы этнос ұғымын анықтауда адамдар арасындағы жүйелілік байланысқа ерекше мән беріледі, «этнос – өздерін өздері сияқты (аналогиялық) басқа адамдар ұжымдарына қарсы қоятын, табиғи жолмен қалыптасқан берік адамдар ұжымы және бұл комплементарлық сезімталдықпен анықталады, тарихи уақыт бойында белгілі бір заңдылықпен өзгеріп отыратын өздеріне ғана тән стереотипті мінез-құлықтармен ерекшеленеді» [8,540]. Орхон бойын мекендеген көне түркі тайпаларының мұрагерлерінің бірі – сары ұйғырлардың табиғи-биологиялық жаратылысы мен рухани-мәдени болмысының негізін жалпытүркілік этносапалық белгілер құрайды. Мың жылдан аса мерзімге созылған қарқынды этно-лингвомәдени контактологиялық үдерістердің тікелей ықпалында отырған, лингвомәдени дифференциацияға ұшырап, үш түрлі тілдік топқа бөлінген сары ұйғырлардың өздерінің біртұтас этнос ретінде тұтастығын сақтап отыруы, олардың этникалық санасының беріктігін көрсетеді.

Сунань қаласындағы сары ұйғыр өкілдерінің экспедиция мүшелеріне қонақасы беру кезінде марка етінен былбырап піскен қуырдақ тартылды. Ерте туған кепенің барлық мүшелері (сүйектері) тұтастай қазанға салынып, бұқтырылған ас «қазақтың сірнесін» еске түсіреді. Одан кейін қодас

етінен мүшелей пісірілген қамырсыз ет келді, үлкен табаққа үйіп салынған бұл тамақ түрі де қазақтың асы – еттен аумайды. Тағамның аты да – ет. Еттен кейін сорпа келді, сары ұйғырша – *соқпа*. Ас иелері құрметті қонақтарға міндетті түрде ет тартып, қонақасы беретіндерін, ас мәзірінде көк-сөкті көп қолданбайтындарын айтты.

Қонақасыға мүшелеп ет асу дәстүрі

Қонақтарға мүшелеп тартылған ет

Басқа діндегі адамдармен дастархандас болғандықтан, көңіліміз күпті отырған біздің «Малды қалай соясыздар?» – деген сұрағымызға «Бауыздаймыз» деген жауап алғанда тіпті таңғалдық. Будда дініндегілердің малды бауыздамай соятыны белгілі. Малды бауыздауға қатысты әңгіме арасында сары ұйғыр келіншектері жаңа бауыздалған малдың алғашқы қанын ағызып жіберіп, одан кейінгі қанын малдың ішегіне құйып, күріш және түрлі дәмдеуіштер қосылған шұжық тәрізді тағам дайындайтындарын айтты.

Қимай дайындап жатқан сары ұйғыр келіншегі

Піскен қимай

Бұл тағам түрін қазақтар «қимай» деп атайтыны және қимайдың жеңсік астар қатарынан орын алатыны белгілі.

Сары ұйғырлардың малды бауыздап сою дәстүріне қарағанда, қазіргі ислам дініндегі түркілердің малды бауыздауы исламға дейін-ақ қолданыста болған, ежелгі түркі тайпаларынан қалған дәстүр екеніне көз жеткізе түсеміз. Мүшелеп тартылған ет VII-IX ғасырлардағы түркілерге де тән екенін археологиялық зерттеу нәтижелері де көрсетуде. Белгілі түркітанушы-археолог Қ.Сартқожаұлы мынадай деректер келтіреді: «Қазба жұмысы кезінде Білгеқаған барығының (храм) ішінен, Қаған мен ханымының алдына қойылатын ақыртас (жозы) үстіне күміс табаққа салынып қойдың ең сыйлы мүшесі бас тартылған. Бастың қасына қойдың он екі мүшесі толық тартылған. Бастың танауын табақтың солтүстік батысына қарай сәл бұрып орналастырған. Оның оң жағына (табақ тартушының оң қол жағы) жамбас, жауырын, белдеме және сүбе қабырғалар қойылған. Ал бастың оң жағына қара қабырғалармен қоса асық жілік, ортан жілік, домалақ жілік, омыртқа белдемелер орна-

ластырған. Олардың шетіне буындамастан табиғи қалпымен арқа және мойын қойылыпты. Бастың танау жағына (қаған мен ханымға қараған жағына) қойдың белдемесі қойылған» [9,186].

Түркі халықтарының бәрі бірдей сыйлы қонаққа бас қойып, мүшелеп ет тартпайтынын ескерсек, қазақ, қырғыз, сары ұйғыр т.б. халықтардың қонақ күту дәстүрі көне түркілерден қалған мұра екеніне, дәстүр сабақтастығының үзілмегеніне көз жеткізе түсеміз. Малды сояр алдындағы қорқыныш пен үрей сияқты жағымсыз ақпараттарды сақтаған арам қанды ағызып, мал ағзасын тазартып алып барып, етін қолдану – адам денсаулығына пайдалы да жұғымды екені бүгінгі ғылымда дәлелденген мәселе. Бұл да түркілер мәдениетінің бір көрінісі болса керек.

Жерге аласа дөңгелек үстелге жайылған дастарқандағы ас мәзірінің ішінде бауырсақ, ірімшік, айран, талқан, сары май да бар. Дәл қазақтың бауырсағындай майға піскен қызыл бауырсақ, сары ұйғырша – *bawırtıy* «бауырцығ/бауырсақ». Сары майды да қазақтар тәрізді күбіге пісіп алады екен, сары ұйғырша – *ayjay* «ақ май». Қазіргі қазақ тілінде жалпытүркілік *jay* «май» лексемасын *maj* «май» сөзі ығыстырғанымен, мәдени лексика жүйесінде осы мағынаны сақтай отырып, *žaw* нұсқасында қолданылады: *көздің жауы* «көз майы»; *жау бүйрек* «бүйректі майымен қосып пісіретін ұлттық тағам».

Сары ұйғыр келіншектері талқанды бидайды, тарыны келіге түйіп дайындайтындарын айтты, сары ұйғырша – *talqı*. Сүт қатқан шайға «талқан салып, сары май қосып ішіңіздер» деген ұсыныс түскенде таңғалмасқа шарамыз болмады (бала кезімізде әжелеріміздің сүтті шайға талқан мен сарымай қосып ішетіндері есімізде қалған). *Talqı* лексемасының қазақ тіліндегідей *talqan* нұсқасы сары ұйғыр тіліндегі *talqan* шаа «талқан шай» тіркесінде сақталған. Ірімшіктің дәмі мен түсі де қазақтың ірімшігіндей, сары ұйғырша – *çerme*. Сары ұйғыр-

лардың ұлттық тағамдары мен қазақтардың ұлттық тағамдарының дайындалу технологиясының ұқсастығы, атауларының да сәйкес келіп жатуы екі халық арасындағы жақындықты аңғартқандай болды.

Қытай Халық Республикасы құрамындағы аз санды шағын этностарды қолдауға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар аясында түркітөктес сары ұйғырлардың тілін, төл әдебиеті мен өнерін, этнографиясын, басқа да рухани-мәдени құндылықтар жүйесін сақтап қалу шаралары жүзеге асырылуда. Мемлекеттік бағдарламалар бойынша балалар мен жастарға ана тілін үйретіп, олардың бойына ұлттық рухани-мәдени құндылықтарды сіңіруге бағытталған жексенбілік мектептер мен арнайы курстар жұмыс істейді, этнографиялық сипаттағы мәдени шаралар ұйымдастырылады. Ассимиляциялық үдерістің алдында тұрған ат төбеліндей түркітөктес сары ұйғырлар өз Отандары - Қытай Халық Республикасының көрсетіп отырған қолдауы мен шағын ұлттар мәселесіне ерекше мән беріп отырған сарабдал саясатына дән риза. Сары ұйғыр интеллигенциясы өкілдерінің Қазақстанға, Түркі академиясының ұжымына алғысы шексіз. «Менің жоғалып бара жатқан, жұтылып бара жатқан халқымның тағдырын тек қызық үшін, экзотика үшін емес, «түбі бір, тамыры бір, тарихы бір халықтармыз», «біз ағайынбыз, туыспыз» деп іздеп келгендеріңіз үшін, сары ұйғырларды қалың ормандай түркі әлемінің бір бөлшегі ретінде зерттеуге әрекет еткен ниеттеріңіз үшін біз аса қуаныштымыз» деген сыңайлы жүрек жарды сөздер айтылып жатты.

Сөз соңында, Түркі академиясы тарапынан Қытай Халық Республикасының Ганьсу, Қызылсу, Қашқар өңірлеріне жасақталған далалық экспедицияның нәтижелі болуына ат салысқан Ян Шу, Хы Уей Гуанг, Йоғур Төмөр, Айланты Тоқомбай, Зайер Жұмахы тәрізді қытай ғалымдарына алғысымызды білдіреміз.

Әдебиеттер

1. Чын Зұң Жын. Батыс сары ұйғыр тілі туралы зерттеулер. – Бейжин: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2004. – 6-7 б. (Қытай тілінде. Сілтемені аударған Ш.Әбсалық).
2. Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. – Бейжин: Ұлттар баспасы, 2000. – 4 б. (Қытай тілінде, сілтемені аударған Ш.Әбсалық).
3. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – С. 7.
4. Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). – Санкт-Петербург, 1899. – С.97, 125.
5. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. – С. 230-342.
6. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва-Ленинград, 1951.
7. Смағұлов О., Смағұлова А., Райханұлы Е. Ганьсу өлкесіндегі сары ұйғырларды ең алғаш антропологиялық зерттеу // Алтайстика және түркология. – №3. – 2011.
8. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – Москва, 1993.
9. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. –Астана: Күлтегін, 2003.

САРЫ ҰЙҒЫРЛАРДЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІ

Agänä dörtdän jomaq (epmezi)

Bähldärehkel bär авақа бар ер диј дро, бәр аниқа бар ер диј дро. Dört оуәл бар ер диј дро. Bu dört оуәл la ni ma әs duhtbas ер диј дро. Andan la бар кунге еһтқен säyda, бу авақа аниқасә әјтәсо дөрт оуәлән садауә ет-дәуәлә маңдәуән дәр. Bärsәнqе jyz лаң qumäs беруен дәр.

Andan la бу агәнә дөрт маңо бәр јерге еһтсе, дөрт тәзи јол оләуән дәр. Andan la бу агәнәлар әјтәсо, бәр кәси бәр јолға маңған дәр. Uš jilda la хоси бу јерде бәрәкәнә дисуен дәр. Andagaš la маңған дәр.

Maңo lodasä бәр јерге еһтқеш бәр qem garama јоруенқен дәр. lo'ärä маңо бәр јерге еһтқеш бәр јиәшдзи јоруенқен дәр. losanä маңо бәр јерге еһтқеш бәр demär соқба јоруенқен дәр. losisä маңо бәр јерге еһтқеш бәр seme әшде тәсоқса бәр кәси liаңhua мәдза теләкден кәрәп гелуән дәр. Andan la бу дөрдәндзјсә јуз larj gumäsdä бу кәсије берјеш мәнә јоруенқен дәр. Joryeno uš јil болуанда јисәнге моңған дәр. Maңo ol јol тәзиуа еһтсе, lodasä lo'erä хосә anda сагоуән дәр. Ahldän qumäs ma qaldža džәһnap келуен дәр. Andan la агәнә дөрт әјтәсо la менекдә ma хосә деп-ба дең аләнгаš јусәнға гелуен дәр.

Maңo јисәнға еһтқеш la lodasä кем garama пузи әшуән дәр. lo'ärä јиәш пузи әшуән дәр. Losana demär пузи әшуән дәр. losisä la јаһдоуән дәр. Andan la adžanasä datdәуән дәр: «senәң агәһнар хосә пузи әшәш дәр. Sen niye узәп бар ер? Sen ni јоруенди?»,- тисе, «Men xuaңjtienba јоруенди»,- диген дәр. Andan la бу adžanasä бу тәимәкдзи јоруенқәнә бәлуен дәр.

Andan la adžasä баруәш peуәңge диуен дәр : «Menәң katiу оуәл бәр тәимәкдзи јоруенәп qep дәр. Men senәң goјdan бәр тәимәкдеуәлә бар ден, sen maуа јиләrvat» диуен дәр. Andan la бәр кунге еһтқенде оуләңға: «Sen peуnәң goјnä тәимәкдеп gel ba, mäс jinä» диуен дәр. Andan la бу тәимәкдеуәлә баруән дәр. Barsa бу peуnәңgәde qemän säһkqе šiqә әшдә paулауәш јиуәшға кәси узәтгаš јерге кәси узәтгаš оләуән дәр. Andan la бу баруәш gemän säһkdeqә әшдаңға siqә дәсдә kәula-vatgaš, јиуәшdagә kәsinä алуәш јерге savatgan дәр, јердегә kәsinä алуәш јиуәшға salуәш, goј hidziqәнә алуәш peуnәң Ji әшге salvatgaš, «tәimәкдзи qep дәр!» диуеш гајлетған дәр. Јиуәшdagә кәси узә јерде бар ер

Ағайынды төртеу туралы ертегі (Қазақша мазмұны)

Баяғыда бір кемпір мен шалдың төрт ұлы болыпты. Төртеуі де ешқандай жұмыс істемейтін жалқау екен. Күндердің бір күнінде шал мен кемпір ақылдасып, төрт баласына сауда жасатуға келісіпті. Олардың әр біреуіне екі жүз қадақ күміс ұстатып: «Саудамен айналысып, напақаларыңды тауып келіңдер», – депті.

Сонымен төртеуі жолға шығыпты. Жүре-жүре жолдың төртке айрылған жеріне келеді. Төртеуі төрт бағытқа жалғыздан кетіп, төрт жылдан кейін осы айрылысқан орындарында кездесуге серттеседі. Сөйтіп төрт ағайынды бір-бірімен хош айтысыпты.

Ағайындылардың үлкені барған жерінде емшілік кәсіпті үйреніпті. Екіншісі барған жерінен ағаш ұсталықты үйреніпті. Ал үшіншісі теміршіге (темір ұстасына) шәкірт болыпты. Кішісі бір бұтхананың (ғибадатхананың) ішіне кіріп отырса, төбедегі тесіктен түскен бір ұры жанына келіпті. Сонымен ол қолындағы екі жүз қадақ алтынды ұрыға ұсыныпты да, соған шәкірт болыпты. Үш жыл өткен соң, келісімдері бойынша өздері қоштасқан жерге келіп қауышыпты. Үш жыл бойы жиған-терген ақшаларын қосып, қайтадан тең бөлісіпті. Ақшаларын алып үйлеріне қайтыпты.

Үйіне келген соң үлкені емхана, екіншісі ағашшылық дүкенін, үшіншісі теміршілік дүкенін ашыпты. Ал ең кішісі болса, ештеме істемейтін жалқау болыпты. Мұны көрген шал мен кемпір оған: «Сенің ағаларың ақшаға өнер үйреніп, дүкендер ашып тіршілік көруде, ал сен болсаң жатып ішер болдың, үш жыл бойы не үйренгенсің деп», – ақырыпты. Сонда ол: «Ұрлық жасауды үйрендім», – депті.

Шал мен кемпір оның ұрлық үйренгенін білгеннен кейін, шал ауыл басшысына барып: «Біздің кіші ұлға ақша ұстатып, саудамен айналысып кел деп жіберсек, үш жылда ұрлық істеді үйреніп, ұрлықшы болып келіпті. Мен оған сіздің қойыңызды ұрлауды бұйырайын, сіз оның жанын алыңыз», – депті. Шал үйіне қайтып келген соң баласына: «Сен бүйтіп жата бермей, ауыл басшысының қойын ұрлап алып кел, асып жейік», – деп тапсырады.

Сонымен, баласы қой ұрлауға барса, үйдің есігінде екі ит байлаулы тұр екен. Үйдің төбесінде және жер-

sagāngāš gajlavatsa, jīvaṣṣādan qaly aṣ bādān savatgan dār. Jerdega kāsī uzā jīvaṣṣāda bar er sagāngāš molo faṅjinzinā molo dahpbayan dar. Pey īsān gezyo tise, aṣde ṣīdaq-ṣīdaq bolyan dār. Pey tṣīlayaṣ mulanā Jī aṣye pačadāp dār diyeṣ, čadānan bārdun peryen dār. Pey tṣīlayaṣ gemān sāhkdeqā ṣīqā āṣdān ṣīqā danzi perse, ṣīqā dāsān sāvatčan dār.

Andan la bu pey tṣīlayaṣ, sosqān, «Menāg ahtdā tṣīmākdep bar va, men saya pey beren»,- diyen dār. Sosgān la bu pey ahdān māngeṣ bār kasi ye bahdžān, tutdāryaṣ, bār kāsīye guzārāgandan tuhtdāryaṣ olāryanda, bu tṣīmākdži gelyeṣ dahčayānāṅ dzaya mändārvatgaṣ ahdān māngeṣ teyetgen dār. Andan la māya peyān beryen dār.

Joyur namtar (аңыз)

Paranda māz lomga bahqdo dro, andan la islan dzoya bahqdamen dro. Māzdāṅ qan māzdā delayaṣ maṅāp dro. Ol sayda māsdāṅ kāsī kehp dro. On ajaqdan jorā kāsī bar nime dro. Māsder fidži-xadžidan maṅgan dro. Maṅgaṣ la kun unken taqga ehdāp dro. Gahdžej māṅāp dro. Andan la tfenfudu, vanfuaya hedāp dro. Mās anda la olārāp dro.

Šu bezi bop dro. Šu bezi bolyanda la Geser qannāṅ gadānān māsdāṅ vaṅje qunāp dro. Neye qungan tise, Gesernāṅ dayesi ahga Čodāṅ māsdāṅ pekge qaro berāp dro: «Masdāṅ qannāṅ gadānā daṅgana dro. Am Geser jīsānde joq dro. Jilyen me, dārāy me, bālmes dro, fidzil bop dro»,- dep dro. Bu goṅgärenāṅ moenāṅga qaro maṅdāryaṣ berāp dro. Qaro beryende, māzdaṅ pey goinnap dro. Sojišdāy Geser xannāṅga kep dro. Džerāyden gehpden bes qjaq kāsī ezertgeṣ māṅāp dro. Māṅgāṣ la bu gesernāṅ ojya hedṅp dro. Andan la ahga tṣodāṅga jolāgāp dro. Kep berāp dro. Ahka Čodāṅ dep dro: «Sen amār-āimār emdžen-qamdžen gādānnā alāngaṣ maṅ». Andaqganda, gesemāṅ alvahdā ahqa tṣodāṅga ajdāp dro: «Gāzāllāynāṅ pey džerāy niye kep dro?»- ahqa tṣodāṅ: «Men bālmehdi»,- dep dro. Andaqganda, emdžen-qamdžen gadānnā alāngaṣ qungaṣ maṅāp dro. Andan la maṅgaṣ la bu tenfuduṅ vanfujaya hedāp dro. İdžīlyā la gadān sojišdāy söz

де екі күзетші ұйықтап жатыр екен. Мұны көрген бала жерде жатқан күзетшіні үйдің үстіне, үйдің үстінде жатқан күзетшіні жерге жатқызып қойып, қойдың ішек-қарнын ауыл басшысының етігіне салыпты да, қойды ұрлап қаша жөнеліпті. Қашып бара жатып: «Ұры келді!», – деп айғай салыпты. Мұны естіген күзетшілердің бірі «жерде жатыр екенмін» деп жедел аттағанда, төбеден құлап аяғын сындырыпты. Енді біреуі «үйдің төбесінде екенмін» деп төбеден түсетін жерін іздеп қала беріпті. Ал ауыл басшысы етігін киейін десе, іші толған ішек-қарынның жыны. Мұны келіншегінен көріп, келіншегін сабапты. Ашуға булыққан ол есіктегі екі итті әкпішпен (мойынағашпен) сабаймын деп екі қазанын да шағып алыпты.

Екінші күні ауыл басшысы атын мініп, шабармандарының біреуіне атының басын жетелетіп, біреуіне құйрық-жалын ұстатып көшеге шығыпты. Бұған қарамастан әлгі кіші ұл оның атын алдап алып қашып, жер қаптырыпты. Сонымен ауыл басшысы шалдың кіші ұлының тапқырлығына риза болып, тағын берген екен.

Сары ұйғырлар туралы аңыз (Қазақша мазмұны)

Тарихта біз будда дініне сеніп, мұсылман дініне сенбейтінбіз. Біздің ханымыз жүз неше мың адамды бастап батыстан жолға шығып, күн шығатын тауға жеткеннен кейін және бірнеше ай жүріп, Мың үй деген жерге жеттік. Сол жерге орналастық, алды-арты үш ұрпақ сол жерде өмір сүрді.

Үшінші ұрпаққа жеткенде ел билеушісі Гысыр ханның геденін (ханымын) тартып алды. Қайтып тартып алды дегенде, Гысырдың нағашы ағасы Чодың Гау бек біздің ел билеушісіне бір парша хат жеткізеді. Хатта: «Біздің ханның гедені ерекше әдемі, қазір Гысыр хан үйде жоқ, үш жыл болды, оның тірі немесе өлі екенін ешкім де білмейді», – деп жазылған екен. Бұл хат көк бөрінің мойнына байланып жеткізілген болатын. Хатты тапсырып алған ел билеушісі қатты қуанып, елу мың қол бастап, Гысырханның жеріне жетеді. Чодың Гау бекке кезігіп, оған мол сыйлық ұсынады. Чодың гау ел билеушісіне: «Сен жасырын геденді алып кет», – дейді.

Гысыр ханның халқы Чодың Гаудан «Қызылдардың (сары ұйғырлар) ел билеушісі неге қол бастап келіпті?» – деп сұрайды. Чодың Гау оларға: «Білмеймін» – деп жауап қатады. Сонымен, ел билеушісі геденді жасырын түрде Мың үйге алып келеді. Алайда үш жыл бойы ұйқысыз, көңілсіз күн өткізген геден ашулы

dimen dro, tšiläy la söz dep dro. Andaqganda la Geser ojiŋga janäp dro. Jisänge hetse, käsi joq dro. Andan la ahqa tšodänğa ajdäp dro. «Balmes», - dep dro.

Geser gadännä däleyäle mañäp dro. Mañsa gaña mañernä bälmen dro. Jäudža la mañäp dro. Andan la bär jil me Gahdžej me mañäp dro. Bär kun ehtkende la taqqa hetkeš pudeš pudep dro. Pudeyende la gadänä ma pudeš pudep dro. Andaqganda siqä käsinän söz bärgäp dro. Pudeyendže la söz ajtisäp dro. Gajsi kun geler dev ajtisäp dro. «Uš qunuqdan soñ sen kel», - dep dro. Bahšya sen qogašdän jiyä peräk man, moenga sen mändago goj mähdžik sanayä man. Sen semen qoläp kel», - dep dro.

Andan la uš qonäqda la kep dro. Andaq ganda la mäzdän pey ahs edäp dro. Ahs etkende käsi ma qalän nime dro. Geser xan läunän hadärya hedäp dro, semen qoläp dro. Semen qolyanda la gadän göräp dro. Göriyeš la bär kuläp dro. Mäzdän pey ajdäp dro: «Sen menänge gelo idžil bop dro, sen mağa kulmeyen er ne, buyän bu qolgädzi där na, sen niye buya kuhldi?»,- gadän mänday dep dro: «Sen ma mänday peräk man, mänday sanaya sen man, qondağ gezyä sen gez, men ma sağa kulen», - dep dro. Pey andağ dep dro: «Gonän gezäsän assa boxš dräm?» Gadän diyende: «Boxš dro», - dep dro. Assap dro. Geser jizän hasäräp dro: «Sen menän gadännä niye qunde?»,- dep dro. Andaqganda mazdän vanje dep dro: «Senän haqa tšodän qaro gehldi, - andaqğaş men bahrde», - dep där. «Sen menek behrdäm? Nidžor ahldän behrde?»,- dep dro. «Jidžiz bo qumis behrde, Jidžiz lañ ahldän behrde», - dep dro. «Qumis jyenbodan Jidžiz beräp dro», - dep dro. «Jiz aht behrdi», - dep dro. Geser dep dro: «Gadännä men alänqäš ere, menekdä qadar beren». Pey dep dro: «Menekdä ma alyämes, gadännä ma beryämes». Geser dep dro: «Berse ma alxäš, bermese me alxäš», - dep dro. Mäzdän gäzälläq diyende: «Sen naxsa ma beryämes». Geser xan dep dro: «Sen bär käsi ayätqäš me? Qöhpe ayätqäš me?» andaqganda ahs giyen käsi kehp bolyan. «Mäs kehp käsi ayätqäš, mäsdän qalännä beryeš, ayätbayaš, ni dexš er?»,- dep dro.

Andaqganda ahtisyan dro. Oq-savudaq aläno ahtisäp dro. Šu kun šu tune on ajaq ahsäy käsinä Geser jilüräp dro. Pey ma jiläp dro. Gadännä alänğaş mañäp dro. Jiluryen käsinän kur ehtdä Jidžilya goñgäre, derdeñ jijäv tukemen dro. Mazdän bär örek bezäk käsi baläq dänğayäla baräp dro. Baryanda la aņno vop dro. Aņnasa, derdeñ, goñgäre, tülğä Jidžihsi ajtisäp dro: «Jitdä jidžyl ide, am mäs mänday mañ enä! Mañmasa, mäzdä gäzälläq jilaxäš dro». Andan la ajtisäp dro: «Mäzdän tšäünä bolalyämes dro, mañmen

жүреді. Кейін Гысыр хан өз ауылына қайтып келеді. Келсе, аяулы әйелі жоқ. Сонымен, Чодың гаудан мәнжайды сұрайды, Чодың гау: «Білмеймін», - деп жауап қатады. Гысыр геденді іздеп жолға шығады. Геденнің қайда екенін білмеген ол өз бетімен қалаған бағытына қарай жүре береді.

Ай жүріп, жыл жүріп, бір күні бір таудың бөктеріне келіп сыбызғы тартады. Дәл осы кезде геден де сыбызғысын тартады, сонымен екеуі сыбызғымен сырласады. Гысырдың қашан келетіні туралы ақылдасады, геден оған: «Үш күннен кейін, басыңа тоты қауырсынын қадап, мойнына қой құмалағынан тізілген таспиық тағып, келіп қайыр тіле», - дейді.

Үш күннен кейін Гысыр біздің ауылға келгенде, біздің ауылда ел билеушіміз той өткізіп, халық жиналған болатын. Гысыр үй алдына келіп қайыр сұрайды, геден оны көріп қуанады. Ел билеушіміз одан «Сен бізге келгелі үш жыл болды, ешқашан езу тартып күліп көрмеп едің, бүгін неге қайыршыға қарап күлдің?»,- деп ашуланады.

Сонда геден: «Сіз де осы қайыршы сияқты басыңызға қауырсын қадап, мойныңызға таспиық тағып киінсеңіз, күнде қуанып жүрер едім», - депті. Ел билеуші: «Мен солай киінсем бола ма?» - деп сұрайды. Геден: «Әрине болады», - деп жауап қатыпты. Сонымен, ел билеушісі қайыршымен киім алмастырыпты. Гысыр лезде өңін өзгертіп: «Сен неге менің геденімді тартып әкетесің?» - депті. Сонда ел билеуші: «Сенің нағашың Чодың Гау маған хат жеткізгеннен кейін, мен барып тартып әкелгенмін», - депті. Гысыр одан: «Сен қанша ақша бердің? Қанша алтын бердің?» - деп сұрапты. Ел билеуші: «Мен үш жүз сары күміс, үш жүз сары алтын және үш жүз қадақ күміс, жүз жылқы бердім», - депті. Гысыр: «Мен сенің барлық ақшанды, мал-мүлкіңді қайтарып берейін, маған геденді қайтар», - депті. Ел билеуші: «Ақшаны, мал-мүлікті алмаймын, геденді аламын», - депті. Гысыр: «Берсең де, бермесен де алып қайтамын», - депті.

Біздің қызыл жақ (сары ұйғыр халқы): «Қалай болмасын саған қайтармаймыз», - депті.

Гысыр: «Сен жалғыз өзің жекпе-жекке шығасың ба? Жоқ әлде қара халықпен шайқасқа шығасың ба?» - депті. Тойға келген қауым: «Тойыңа келіп, той тойлап отырған біз барлығымыз дайынбыз», - депті.

Осылайша екі жақтың қолы үш күн, үш түн шайқасыпты, Гысырдың қолы жүз мыңнан астам жауын қырыпты да, ел билеушісін өлтіріп, геденді алып қайтыпты. Өлген адамдардың мүрдесін аң-құс үш жыл жеп тауыса алмапты. Біздің жүректі бір батырымыз күндердің бір күні қалың қол қырылған жер-

bolyämes dro». Andaqganda, qar käsinä bärje qäxäräp dro. Xosi kep dro. Ajtisäp dro: «Gaya barxäš er?» diyen dro. Toxšinäñ bezgä toy äm merye dep dro: «Barenä, barenä, balyäm ojya; jorenä, jorenä, jolyäm ojya». Qar käsidan šiqa qalyan, bär Toyämmerye, bär Jañne dorän. Andan soñ jolya mañgan dro.

ге барса, ол жердегі қорқау қасқырлар, көк бөрілер мен түлкі үшеуінің: «Біз қазірге дейін үш жыл бойы қызылдардың етін жедік, енді кетпесек олар бізден кегін алады», – деп айтып жатқанын естиді.

Сонымен, қалған халық; «Біз кек алғанымызбен пайдасы жоқ», – деп, ел ағаларын шақырып, қалай қарай қоныс аудару мәселесін ақылдасады. Токшының бегі Тоғымерге былай депті: «Барындар, барындар, қоян ойға жүріңдер, жүріңдер теректі ойға». Сонымен, Тоғымер мен Яңны дорен деген екі қария қалыпты да, қалғандары жорыққа аттанып кетіпті.

Gaz putgendega ajdeyan (Сыңсу)

aj sojnaj aj, aj sojnen ñaj!
aj sojnaj aj, aj sojnen ñaj!
kundegä nava men ahdi maj,
ina'aj tšayläy er ne ñaj!
buyängä nava men ahdi maj,
ina'aj mäñnäy bohldi ñaj!
oñ jorlo nava ol mena ñaj,
ina'aj oyal ajtsa ñaj,
avamnäñ nava aq johrtda ñaj,
ina'aj tuhtqaš er ne ñaj!
sol jorlo nava ol mena ñaj,
ina'aj gäz (gäzär, jer) ajip dro ñaj!
aletso ava ol mena ñaj,
ina'aj dzoräp dro ñaj!
buyängä ava bu kunde ñaj,
ina'aj mäñnäy bop dro ñaj!
aq džerye ava tñärto ñaj,
ina'aj tiršip dro ñaj !
aq džerye ava ararça ñaj,
ina'aj bahš ma dzalän ñaj !
am ehtgen ava agämga ñaj,
ina'aj täñnä din bar ñaj !
bälärdzi ava sen agat maj,
ina'aj selya vardzo ñaj !

ай сойнай ай, ай сойнен -най!
ай сойнай ай, ай сойнен- най!
әдетте (күнделікті) мен сәби едім-ай,
ина' ай үнемі көңілді жүретін едім - ай,
бүгінгі күні мен қыздың-ай,
ина' ай мұң-шерім көп болды- ай!
оң жақтан күн шыққанда,
ина' ай ер бала боп туар едім,
әкемнің күні аппақ боп атар еді,
ина' ай шаңыраққа мен ие болар ем–ай!
сол жақтан күн атты да, қыз боп тудым-ай,
ина' ай топырақтың күдіреті-ай!
жат жұртқа әке жаратылған соң,
ина' ай ұзатылып кете берем-ай!
бүгінде әке бұл күнде-ай,
ина' ай мұңлық болдым- ай!
ақ жерде тұрып,
бас ұрамын- ай ,
ақ жерде тұрып,
бас ұрамын ай ,
егем-әкем, ағама-ай
айтар мұң-шерім бар-ай
білерінді сен аға
айтшы маған ақыл ғып!

Ajdeyan (Қыз ағасының жұбатыуы)

inaja'o jer er ne,
inaja'o jer dro ñaj !
inaja'o bär sen sañnam,

инаяу, жер не ер не,
инаяу, жер дро ñай!
инаяу, сен жалғыз қарындасымсың

Түркі: Мәңгілік Ел: Жарық: Қытай: Ұлханов: 2015

inaja'o adzälma jam aj!
 ina'o jayäya, inaja'o bär dzoraryä
 inaja'o ohq ajip dro ñaj!
 ina'o aläsya, inaja'o bär dzoraryä
 inaja'o gäz ajip dro ñaj !
 inaja'o jol uzaq, inaja'o jahqdäma,
 inaja'o hatdän jaxši dro ñaj!
 inaja'o käsi uzaq, inaja'o jahqdäma,
 inaja'o gäz dän jaxši dro ñaj!
 inaja'o ayalnañ, inaja'o jazäya,
 inaja'o dzormayan er ñaj!
 inaja'o bär ayälläy, inaja'o malnä tjen,
 inaja'o barläy jerye ñaj,
 inaja'o bohsdän, inaja'o toräya,
 inaja'o dzormayan er ñaj!
 inaja'o jay čörme, inaja'o tayarläy,
 inaja'o barläy jerye ñaj,
 inaja'o bozämnän, inaja'o bär jalänga,
 inaja'o dzormayan er ñaj!
 inaja'o xudavar, inaja'o argamnäy,
 inaja'o barläy jerye ñaj,
 inaja'o adzäm-tor, inaja'o hadijim,
 inaja'o adzälma jam aj!
 inaja'o ajyat joq, inaja'o bär ayamga,
 inaja'o ajyat salma ñaj!
 inaja'o jilbusi, inaja'o bär jer čirme,
 inaja'o hat mänmehdi maj!
 inaja'o alaryä, inaja'o jijerye,
 inaja'o avam bop dro ñaj!
 inaja'o xudavar, inaja'o šoziläy,
 inaja'o don gezmehdi !
 inaja'o hadijnä, inaja'o dzoryannä,
 inaja'o men bälmehdi ñaj!
 inaja'o jidä jorme, inaja'o anäsän,
 inaja'o jazarajip dro ñaj !
 inaja'o körgizet, inaja'o vär anäsän,
 inaja'o sojar ajip dro ñaj !
 inaja'o ezengä, inaja'o qañ gärdän,
 inaja'o gevexäš dro ñaj,
 inaja'o deñärnä, inaja'o qalerdza,
 inaja'o doj unmese ñaj,
 inaja'o deñärnä, inqja'o qalerdza,
 inaja'o doz unkaş er ñaj!
 inqja'o janä joq, inqja'o avamga aj,
 inaja'o jan bolxäš er ñaj, hadimnä

инаяу, қайғырмашы!
 инаяу, дұшпаныңа қайтаратын,
 инаяу, жебе айып ай.
 инаяу, алысқа ұзатылдың,
 инаяу, қыз болғаның үшін.
 инаяу, жолы ұзақ алысқа ұзатылдың,
 инаяу, қыз болғаның үшін.
 инаяу, жол ұзақ, алайда жақынбыз,
 инаяу, аттың жақсы жері.
 инаяу, адамдар алыста тұрса да, жақындар,
 инаяу, қыздың жақсы жері,
 инаяу, малымыз өрісте болды.
 инаяу, егер ұзатылмасан,
 инаяу, қоралы малды болар ек,
 инаяу, баратын жерің
 инаяу, енді, аш құрсақ.
 инаяу, ұзатылмаған кезінде,
 инаяу, сары май құртқа бай едік.
 инаяу, барған жерінде
 инаяу, жыртық жамау киерсің.
 инаяу, ұзатылмаған кезінде,
 инаяу, сандығың толы жібек мата еді.
 инаяу, барар жерінде
 инаяу, жабырқайсың, қарындасым.
 инаяу, қайғырмағайсың- ау,
 инаяу, енді оған бола кектенбе!
 инаяу, жалыменен жер сүртер,
 инаяу, менің мінер атым жоқ.
 инаяу, жүніменен жер сүртер,
 инаяу, менің түйем жоқ.
 инаяу, киер менен жердің
 инаяу, барлығы да әкемде
 инаяу, орам-орам матадан
 инаяу, маған киер киім жоқ.
 инаяу, қарындасым сені ұзатарын
 инаяу, мен ешқашан естімеппін.
 инаяу, басыңдағы жеті өрімің
 инаяу, ағытылатын болыпты.
 инаяу, арқаңа тағып жүретін моншағың
 инаяу, алынатын болыпты.
 инаяу, зәңгі қоңырауларың
 инаяу, көбейетін болыпты.
 инаяу, аршаның гүлдеп көркеюі –
 инаяу, қара таудың қарынан
 инаяу, халықтың өсіп-өркендеуі – көсемдердің ісінен.

Лариса ПОПОВА (Санкт-Петербург/Ресей)

Ресей этнография музейінің бас ғылыми қызметкері, Кавказ, Орта Азия және Қазақстан халықтары этнографиясы бөлімінің меңгерушісі.

Орта Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі мәдениеті бойынша бірнеше музейлік көрме жобаларының авторы, РЭМ-нің «Орта Азия және Қазақстан халықтары» экспозициясын тұрақты ұйымдастырушылардың бірі.

Larisa POPOVA (St. Petersburg/Russia)

Larisa Popova is main researcher of the Russian Ethnographic Museum, Head of the Department of Ethnography of Peoples of the Caucasus, Central Asia and Kazakhstan. Popova is the author of a number of museum exhibition projects on the traditional culture of peoples of Central Asia and Kazakhstan; she is one of the creators of the permanent REM exhibition «Peoples of Central Asia and Kazakhstan».

Инга СТАСЕВИЧ (Санкт-Петербург/Ресей)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей Ғылым академиясының Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) Орталық Азия бөлімінің аға ғылыми қызметкері. Орталық Азиядағы көшпелі түркі халықтарының (қазақтар мен қырғыздар) этнографиясын зерттеуші.

Inga STASEVICH (St. Petersburg/Russia)

Inga Stasevich is Candidate of History, senior researcher of the Department of Central Asia at Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) RAS. She is an expert in ethnology of Turkic-speaking nomads of Central Asia – the Kazakhs and Kyrgyzs.

ПО СЛЕДАМ ПРЕДШЕСТВЕННИКОВ, ОТКРЫВАЯ НОВЫЕ ПУТИ (Этнографическая экспедиция петербургских этнографов в Кыргызстан 2012 года)

Мақалада ресейлік этнографтардың ұзақ уақыт үзілістен кейінгі Қырғызстанда ғылыми зерттеулерді қайта жүргізу жұмыстары баяндалады. Авторлар қазіргі Қырғыз Республикасындағы этномәдени үдерістер туралы жалпы түсінік қалыптастыру үшін жүргізілген зерттеулерге ғылыми шолу жасайды. Сондай-ақ халықтың қазіргі таңдағы дәстүрлі мәдениет түрлеріне бейімделуі мен олардың тұрмыстық ерекшеліктері жайлы деректер анықталады.

Last year, after a long recess, research of Russian ethnographers in Kyrgyzstan was renewed. The main task – the scientific reconnaissance carried out in order to get a general idea about the ethnic and cultural processes in contemporary Kyrgyz Republic, to reveal and fix the specifics of existence and adaptation of forms of traditional culture that continue to function today.

История кыргызского народа таит еще много загадок. До сих пор до конца не выяснены некоторые вопросы этнической истории этого народа, происхождения и сложения различных племенных групп, недостаточно изучены те или иные стороны его материальной и духовной культуры. Последние этнографические исследования российских ученых проводились на территории Киргизии около 30–40 лет назад. За это время произошли масштабные социально-политические изменения на всем пространстве региона Средней Азии и Казахстана, которые повлекли за собой интенсивную динамику в области этнокультурных процессов. Вследствие значительного перерыва в исследованиях, во многом обусловленного объективными причинами переход-

ного периода, в российской тюркологии образовалась значительная лакуна, касающаяся содержания трансформаций в области бытовой культуры основного населения Кыргызской Республики. Тем самым материалы экспедиции петербургских этнографов, частично финансировавшейся Тюркской Академией, призваны, в некоторой степени, восполнить этот пробел. Безусловно, что ряд выводов и констатаций имеют предварительный характер в связи со сложностью и неоднозначностью оценок культурных реалий современного кыргызского села.

Одним из аспектов полевых исследований стало изучение современного состояния домашнего хозяйства и хозяйственных стратегий кыргызского населения в условиях рыночной экономики,

переход к которой на постсоветском пространстве явился стержнем социально-культурных трансформаций на рубеже XX–XXI в. Основным субъектом рыночных отношений и хозяйственной единицей в сельской местности теперь является семья, которая имеет земельные наделы, арендованные у государства на длительный срок согласно Земельному Кодексу республики. С распадом совхозной системы каждый глава семьи стал хозяином ресурсов жизнеобеспечения, находящихся в известном соотношении с макроэкономической системой страны, что потребовало от него хотя бы минимума экономических, агрономических, ветеринарных, синоптических знаний. В аульных сельских обществах имеются хозяйственные специалисты разного профиля, но их функции, за исключением ветеринаров, сводятся преимущественно к консультативным и контрольным действиям.

Основу экономики сельского населения Кыргызстана составляют земледелие и скотоводство, находящиеся в разных соотношениях (в рамках как индивидуального хозяйства, так и регионального), что обусловлено рядом факторов: природными условиями, наследием советского периода, традиционными установками.

Распределение совхозных земель произошло в первой половине 1990-х гг., когда каждый член семьи получил надел, размер которого определяется местными условиями. Надел состоит из участков разного назначения: поливные земли, богарные, сенокосы, сады, огороды. Размеры участков также нормированы. Пастбищные земли находятся, в целом, в общественном пользовании, но определенные урочища могут быть закреплены за отдельной семьей. За пользование землей взимается государственный налог, размер которого невелик, учитывая наличие высокогорного коэффициента понижения налогов. Население не ощущает острого дефицита земли, напротив, в Алайской долине, например, имеется ее избыток, который не может быть освоен в силу нехватки рабочих рук и желающих работать на земле. В ряде районов отдельные участки не используются из-за их значительной удаленности (иногда 50–100 км), что делает их нерентабельными. В целом семьи сочетают натуральное и товарное хозяйство, поставляя на рынок в зависимости от специализации района мясо, пшеницу, картофель, плодово-ягодные культуры, сено.

Семьи близких родственников могут образовывать кооперативное хозяйство с определенной семейной специализацией и своей системой взаиморасчетов.

Отгонно-кочевое скотоводство в Кыргызстане является ведущей отраслью сельского хозяйства, но это занятие в крупных масштабах остается рискованным вследствие трудных условий зимнего выпаса и постоянной угрозы утраты поголовья. Так, в Алайской долине зима 2011–2012 гг. выдалась настолько снежной, что скот потерял возможность тебеневать. Страховочные запасы кормов были заготовлены в обычных объемах, поэтому для спасения скота срочно понадобились дополнительные закупки сена. Ажиотажный спрос немедленно стимулировал рост цен на сено – стоимость брикета, а это всего лишь суточный рацион одной лошади, достигла 600–800 сомов. Нанять людей для расчистки подходов к зимовкам было практически невозможно. Высокие риски при данной модели скотоводства делают эту отрасль малопривлекательной для населения молодого возраста, что стимулирует его отток из страны в статусе трудовых мигрантов. По мнению значительной части молодых людей, работы в селе нет. Однако, так или иначе, население в районах с подходящими природными условиями имеет в семейном хозяйстве как минимум 40–50 баранов и несколько голов КРС, а отары в 1000 голов не считаются редкостью. Помимо баранов в состав стада входят лошади, яки и козы. Лошадь по-прежнему широко используется в качестве верхового транспорта, большое значение в рационе имеет кумыс, а конина по-прежнему считается наиболее престижным видом мяса. Яководство имеет товарное значение – заготавливают мясо, которое высоко ценится. Понятно, что большое количество скота находится на круглогодичном выпасе. Зимовки представляют собой комплекс из стационарной жилой постройки, кошары с несколькими отсеками, сеновала и других хозяйственных сооружений. Уход за скотом и выпас осуществляют либо члены семьи, либо наемные работники. Летовки имеют сходное устройство (за исключением сеновала). Электроэнергия на зимовках, расположенных вблизи поселков, поступает от централизованной сети, а на летовках используются солнечные батареи китайского производства. Перегоны скота осуществляются как по скотопрогонным тропам, так и по автомобильным трассам. Во избежание аварийных

Дорога на Тахти-Сулейман. Город Ош

ситуаций перед стадом с упреждением за несколько сот метров движется пастух с шестом, к которому прикреплена красная ленточка.

Скот по традиции рассматривается не только как источник дохода, но и как показатель престижа семьи. Многие ритуальные выплаты частично по-прежнему осуществляются скотом – это калын, енчи, коромдык. Разведение скота прочно увязано с пищевым рационом и традициями в этой сфере материальной культуры. В ментальности сельских кыргызов прочно удерживается идентичность «я – кочевник», любовь к природе, движению, сакрализация домашнего скота.

Овцеводство является источником сырья для женских домашних промыслов по обработке шерсти, которые являются важной составляющей семейной экономики. Особенно широкий ассортимент различной текстильной продукции из шерсти характерен для Южного Кыргызстана – это ворсовые ковры *кйлем*, паласы *таар* и *араби*, войлочные изделия, суконные халаты *чекмен*, веревки, полосы для крепления юрты и др. Эта продукция составляет в современном жилище кыргызов часть необходимого интерьера, но также поступает на рынок. В целом, это укрепляет экономический и, соответственно, семейный статус многих кыргызских женщин. Раму коврового ткацкого станка обычно сваривают из больших металлических брусьев соответственно самому большому размеру ковра (обычно это 5*4 м), при изготовлении изделий меньшего размера занимают соответственно часть станины. Для

основы в настоящее время используют хлопчатобумажные нитки производства коврового комбината в Худжанде (нитки можно купить на ковровом базаре в Исфане, на базаре в Кызыл-Кыя и других крупных торговых пунктах). Шерсть для ворса прядут и сучат сами мастерицы, используя для этого станок домашнего изготовления. Красители применяют, в основном, химические (анилиновые), но знают также и натуральные (растительные). Для уплотнения нитей утка используют специальный гребень *токмок* из твердых пород дерева (урюк, тутовник), имеющий зубцы из толстой алюминиевой проволоки, согнутой в петлю. Режут деревянные гребни местные мастера. Выравнивают нити ворса специальным ножом. Орнаментика ковров самая разнообразная – от традиционных геометрических мотивов (преимущественно ромбических) до цветочных и сюжетных, которые вошли в обиход под влиянием модных запросов современного рынка. Паласы *таар* сшивают из шерстяных полос, которые ткут на узконовой станке *өрмөк* преимущественно в технике как *терме*. Узконовой станок удобен в эксплуатации и его можно устанавливать не только на улице, но и дома, в том случае, если изделие не слишком длинное. В Ляйлякском районе Баткенской области производят паласы *араби* разного размера в технике килимного ткачества без зазора. Эта традиция была воспринята местными кыргызами, по всей видимости, от соседнего таджикского населения, но этот вопрос еще требует уточнения. Для *араби* типичен орнамент в виде ступенчатых

Мазар Эшен-Ата. Алайская долина

Распределение мяса. Бешик-той в п. Дороот-Кургон.
Алайская долина

Аксакалы и байбиче. Бешик-той в п. Дороот-Кургон.
Алайская долина

Разделка мяса. Свадьба в поселке Чок.
Алайская долина. Той в доме невесты (кыз узатуу)

Бабушки и внука. Бешик-той в п. Дороот-Кургон.
Алайская долина

ется важнейшей культурой в современном сельском хозяйстве Кыргызстана, и его производство очень рентабельно. У населения в разных районах уже сложились постоянные связи со скупщиками сельскохозяйственной продукции, которыми могут быть и граждане других государств.

Рыночная экономика во многом изменяет традиционную ментальность населения, влияет на социальную сферу жизни, трансформирует систему ценностей. Такое занятие как торговля для кыргызов не входило в разряд престижных и уважаемых, однако в настоящее время отношение к этому занятию изменилось. По мнению информантов, деньги стали играть основную роль в определении социального статуса человека и способы их получения не так уж и важны. Однако же от богатых людей по традиции ожидают благотворительности, помощи, щедрости и справедливости.

Система кредитования получила на селе большое развитие, банк, и не один, стал частью инфраструктуры районного центра. Легкость займов порождает проблему больших задолженностей семей, что периодически выливается в ситуацию повышенной социальной напряженности. Например, во время вышеупомянутой угрозы джута зимой 2011–2012 г., когда для спасения скота потребовались большие денежные затраты, население пос. Дороот-Коргон требовало снижения процентных ставок по кредитам и в некоторых пунктах требований удалось добиться соглашений с банками.

Системность хозяйственно-культурной модели обусловила бытование у кыргызов традиционно сборно-разборного жилища (юрты) в качестве сезонного жилища, используемого на летовках. Особенно это характерно для культуры кыргызов скотоводческих районов, например, Алайского и Чон-Алайского. Изготовлением деревянного остова юрт занимаются местные мастера, а текстильные элементы делают женщины дома. Некоторые владельцы имеют еще дедовские юрты, датируемые 1930 годами. Любопытно, что кыргызы-ичкилики сохраняют особенное членение внутреннего пространства юрты, когда женская половина находится слева от входа, а мужская – справа. Характерной деталью оформления купольных войлочных покрышек в указанных районах являются прямоугольные накладки *төтөгө* с аппликативным архаичным узором и кисточками из шерсти яка по углам.

Укладывание ребенка в колыбель. Бешик-той
в п. Дороот-Кургон. Алайская долина

Юрта используется не только в быту, но и в обрядовой сфере. В Алайской долине зафиксирована практика возведения юрты для жениха в обряде *кыз узатуу* («увоз девушки»), а также использования юрты в качестве помещения для умершего. В тех районах, где юрта имеет менее интенсивное бытование, сельчане арендуют ее у владельцев в случае необходимости. Обычной практикой в Кыргызстане является использование юрты в качестве предприятия общественного питания, а в селе и как чайханы для общественных посиделок, прежде всего, мужских.

Образ юрты как одного из ярких символов этнического самосознания кыргызов широко востребуется в архитектурных сооружениях, в том числе в оформлении памятников и скульптур.

Стационарное жилище кыргызов в настоящее время демонстрирует как традиционные способы его возведения, так и технологические новшества «евростандарта». В Южном Кыргызстане особенно заметно, что кыргызы для стационарных построек заимствовали опыт соседнего таджикского и узбекского населения, продолжая придерживаться традиционных технологий как экономичных и экологически оправданных. Основной строительный материал в южных районах страны – это глина, из которой делают пахсовую кладку, сырцовый кирпич или округлые кирпичики гуаля для заполнения деревянного каркаса. При возведении домов используют ашар – старинный метод соседской

взаимопомощи. В том случае, если в ходе строительства хотя бы частично необходимо разрушить отцовский дом, сын должен испросить разрешения аксакалов и получить от них благословение бата. Современные технические новшества влияют на планировку, конструктивные элементы и отделку жилища. Так, все большую популярность приобретают стеклопакеты, металлопластиковые двери, декоративная плитка.

Принципы интерьера стационарного жилища традиционно соотнесены с интерьером юрты. В комнате всегда фиксируется почетное место с соответствующим оформлением. Для убранства дома характерен минимализм и активное использование пола для отдыха и сна, а также трапезы. Диваны и кресла могут иметь место скорее как престижные элементы интерьера. В качестве напольных покрытий используются паласы, ворсовые ковры и войлоки домашнего изготовления. Повсеместно в Кыргызстане бытует такой старинный вид постилочных изделий, как бараньи шкуры *пустек*, сшитые в виде длинных ковриков, иногда с опушкой из козьей шерсти.

Стены украшают ворсовые ковры или вышитые свадебные занавесы *көшөгө*, *тушкийиз*, являющиеся семейной гордостью или даже домашней святыней. На настенный ковер часто вешают вещи с высоким семиотическим статусом – футляр с Кораном, плетень как оберег, шкуры волка или других пушных зверей, иногда музыкальный инструмент *комуз*.

Важным элементом интерьера являются стопки *джук* со спально-постилочными принадлежностями, которые также изготавливаются женщинами вручную и обязательно входят в состав приданого – это, прежде всего, матрасики *көрпө*, одеяла и длинные подушки *джаздык* с одним декорированным торцом. В оформлении этих изделий используется вышивка и лоскутная техника, которые для кыргызской культуры являются очень значимым визуальным символом. Заготовки для вышивки подушек с нанесенным солью контуром узора можно приобрести и на базаре. В Ляйлякском районе в основании *джука* находится сундук и сверток из шерстяного тканого полотнища *богджома* с домашним текстилем. Этот способ хранения издавна заимствован кыргызами у таджиков и узбеков.

Столовая посуда хранится в шкафах-сервантах, которые наряду с низкими столиками практически исчерпывают ассортимент домашней мебели. Низкий столик для гостей обязательно имеется даже в том случае, если семья перешла к использованию высокого стола со стульями.

Пища кыргызов в настоящее время сохраняет большой пласт традиционных установок как утилитарного, так и символического характера. Отмечается сезонность питания, что связано с большим удельным весом в рационе пищи животного происхождения. Весной в период интенсивного доения домашнего скота активно изготавливают и запасают впрок молочные продукты – кумыс, творог

разных сортов, сливки, масло, сыр *курт*, который сушат на специальных помостах. Изготовление молочных продуктов по традиционной технологии обусловило использование архаичных форм утвари – бурдюков *мэс* из снятой чулком шкуры барана, деревянных маслобоек с крестообразной мутовкой, желудков и кишок животных для хранения масла.

Мясная пища является наиболее престижной и обязательно фигурирует в ритуальной сфере, опосредуя этикетные социальные отношения. В связи с этим, для праздников или приема гостей обязательно забивают барана, части туши которого имеют адресное назначение. В богатых скотом южных районах мясо барана варят, чтобы раздать его куски в конце трапезы, в других районах юга баранину используют для приготовления плова как главного праздничного блюда. На севере Кыргызстана главным блюдом считается бешбармак, которое осмысливается в качестве национального символа всем населением страны. Бульон из баранины обязательно является составной частью меню торжественного дня. В будни на основе бульона варят различные супы. На праздниках в южных районах подают такие жидкие блюда, как *чучвора* (с пельменями) и *мастава* (с заправкой из риса и овощей), в чем сказывается таджикское влияние.

Конина считается самым большим деликатесом, однако ввиду дороговизны это мясо и продукты из него (колбасы, жир, кишки) могут позволить себе немногие даже по особым случаям. Части туши коня

Кыякчи. Амит Жээнбаев,
п. Чок. Алайская долина

Кладбище п. Чок. Алайская долина

также имеют высокий семиотический статус. Мясо КРС забивают и для праздников, и для повседневного потребления, но престижность его невысокая.

Из субпродуктов готовят, например, такое парадное блюдо, как *куйрук-боор* – вареную печень с кусочками курдючного жира, которое подают, как и вареное мясо, ближе к концу трапезы. Также праздничной пищей является олово – заполненные молоком вареные легкие барана, нарезаемые в готовом виде тонкими кусками.

Мясо в виде фарша используется как начинка для пельменей, мантов, пирожков *самса*.

Мучная пища для кыргызов давно стала привычной и необходимой, получив особую смысловую нагрузку. На праздничном столе в южных районах хлеб обязательно наличествует в большом количестве и в разнообразии видов – это сдобные лепешки *патир*, слоеные жареные лепешки *каттама*, жареные формованные кусочки теста *баурсак*. Все виды хлеба пекутся в домашних условиях в глиняных печах или в котле, жареные мучные изделия опускаются в кипящее масло. В северных районах зафиксировано использование электрических хлебных печек. Хозяин дома или старший за столом разламывает лепешку, раскладывая в центре стола или раздавая присутствующим. На южных *тоях* хлеба много по той причине, что лепешки входят в состав подарка *кешик*, который участники ритуала уносят домой; если за столом не съеден кусок мяса, печени/жира или олово, то их следует положить на лепешку и положить в мешочек только вместе с ней. Хлеб все же остается на столе в большом количестве, но, по словам информантов, его кусочки не отдают даже собакам, а бережно используют в качестве сухарей или разного рода добавок.

Приезд невесты. Узбекская свадьба в п. Чикелик. Баткенская область

Самостоятельное значение в питании кыргызов имеет *талкан* – размолотая в муку сваренная, высушенная и обжаренная пшеница. *Талкан* в качестве лакомства смешивают с маслом и сахаром, получая своего рода халву.

Основными блюдами из теста являются также пельмени, манты, пирожки *самса*.

Растительная пища в рационе кыргызов занимает самое видное место. Так, лук, чеснок и морковь выращивают для плова и суповых заправок; блюда из картофеля являются у семей с низким достатком практически основными; из огурцов, помидоров, болгарского перца делают свежий салат – неперменный компонент праздничного чайного стола. Свежие фрукты употребляют по вкусу, а сухие обязательно имеются среди домашних запасов для подачи к чаю. В некоторых районах с развитым садоводством сухофрукты делают в домашних условиях. Там же садовые культуры имеют крупное товарное значение, прежде всего, виноград, яблоки, малина, хурма, гранат, инжир, абрикосы, персики, груши.

Некоторое значение имеет собирание в горах ревеня, дикой смородины, облепихи и других ягод. Также собирают лекарственные травы, которые могут добавлять в пищу.

Пища у кыргызов активно участвует в процессах дарообмена.

В настоящее время сфера использования национального костюма у кыргызов несколько расширилась – отдельные его элементы все активнее бытуют в качестве не только праздничной, но и повседневной одежды. У информантов есть мнение, что национальный костюм постепенно входит в женскую моду.

Вид на поселок Сумбула. Баткенская область

Наиболее ярким элементом национального костюма у кыргызов является белый войлочный *калпак*, который носит большинство мужчины всех возрастов, хотя это и не является обязательной нормой. Колпак имеет особенности кроя и декора, обусловленные возрастом и статусом мужчины. Этот вид головного убора изготавливается и вышивается мастерицами разных артельных мастерских вручную.

В этих мастерских шьют и такие виды женской одежды, как безрукавки *кемсаль* и длиннополые халаты *бешпент*. По традиции, восходящей к первой половине XX в., эти предметы шьют из плюша или синтетического бархата – тканей, которые давно воспринимаются как национальные. Основным способом их декорирования является вышивка синтетическими нитками, имитирующими шелк и золотое шитье, аппликация яркой тканью, а также вышивка бисером, которая была известна кыргызам и раньше. Важным акцентом безрукавок и бешметов являются металлические пуговицы, издавна входящие в систему женских ювелирных украшений. Контрастное сочетание цветов составляет традиционную эстетическую ценность кыргызского народного дизайна. Орнаментика этих предметов женской одежды базируется на теме выщегося побега как старинного витального символа.

Некоторые женщины в качестве праздничной одежды носят такой старинный элемент нацио-

нального костюма, как *белдемчи*, имеющей вид распашной юбки. В селах Таласа *белдемчи* носят и повседневно.

В качестве головного убора замужние женщины носят платок, цвет и манера ношения которого зависит от тенденций моды и возраста женщины.

Наибольшими приверженцами национального костюма является старшее поколение, которое по традиции выделяется благообразным обликом. Пожилые мужчины носят длиннополый халат *шапан*, головной убор *калпак*, пояс, мягкие сапоги *мэси* с галошами. Мягкие сапоги особенно удобны для тех, кто читает намаз, поскольку их ношение заменяет омовение ног. Некоторые пожилые люди продолжают носить меховые шубы или тулупы, которые молодыми людьми считаются старомодными.

В целом, национальный костюм у кыргызов является динамичной сферой культуры, которая требует более глубокого этнографического изучения и наблюдения за конкретными практиками, имеющими локальное своеобразие в разных регионах страны.

Несмотря на активную модернизацию современной жизни, многие традиционные институты в кыргызской культуре до настоящего времени сохраняют свою актуальность. Жизнестойкость традиционных социальных структур объясняется спецификой организации кыргызского общества, в котором до настоящего времени значительную роль

Так, скажем, при подготовке празднования Нооруза, угощение для жителей поселка готовят именно те, для кого этот год совпадает с *мучел*. По традиционным представлениям кыргызов, при подсчёте первого двенадцатилетнего цикла добавляется один год внутриутробного периода жизни ребёнка, т.е. *бир мучел* – 13 лет, *эки мучел* – 25 лет и т.п. По обычаю, дни рождения отмечались только в годы завершения 12-летнего цикла (в 13, 25, 37 и т.д.), в настоящее время эта традиция ушла в прошлое, стараются праздновать все дни рождения. Но *мучел* всегда отмечают более торжественно, считается, что именно в этот год в организме человека происходят значительные изменения, поэтому в течение года нужно особенно внимательно относиться к своему здоровью. Следуя традиции, человек, отмечающий *мучел*, раздаёт свою одежду близким и друзьям, совершает пожертвования, а на *той* старается надеть одежду красного цвета.

И мужчины, и женщины считают, что к 50 годам человек приближается к старости. Большое значение для определения возрастного статуса человека играет его семейное положение. Безбрачие оценивается в рамках традиционных мировоззренческих стереотипов как отклонение от принятой в обществе нормы. Особенно это относится к незамужним женщинам (*карадалы* – «старая дева»), которых, впрочем, сравнительно немного. Значительное число опрошенных незамужних женщин после 30 лет в качестве одного из возможных вариантов устройства своей судьбы рассматривают статус второй жены *токол* или брак с разведенным мужчиной или вдовцом старше себя по возрасту. Другим немаловажным критерием оценки семейного положения, а, следовательно, и социального статуса, является наличие здоровых потомков и, в первую очередь, женатых сыновей.

Обычай многожёнства в настоящее время встречается, но сравнительно редко. Старшая жена традиционно называется *байбиче*, младшая – *токол*. Одним из условий заключения второго брака является обеспечение каждой жены своим отдельным домом и хозяйством. Второй брак оформляется без «штампа в паспорте», только по религиозному обычаю *нике*. Дети от обеих жен обладают одинаковыми правами на наследство, в традиционном же обществе дети *байбиче* обладали большими правами на имущество отца.

Сравнительно позднее распространение ислама на территории Кыргызстана способствовало сохра-

нению и постепенной адаптации к новым условиям местных доисламских представлений. Например, почитание Умай эне – покровительницы женщин и детей, как у казахов, так и у кыргызов сохранилось в качестве отрывочных, часто весьма неопределённых представлений. Имя древней богини соединилось с образом Фатимы, дочери пророка Мухаммеда. До сих пор среди кыргызов распространено именование пожилых многодетных женщин, имеющих склонность к домашнему целительству, Умай эне. В каждом поселке есть такая женщина, а то и не одна. Информанты, как мужчины, так и женщины, не только знают кто такая Умай эне, но и могут обосновать, почему та или иная женщина носит ее имя и как это отражается на ее статусе в женском коллективе поселка.

Аксакалами называют всех мужчин, достигших определенного возраста, это возрастной статус, однако уважаемым аксакалом может стать далеко не каждый. До настоящего времени сохраняется градация социальных статусов младший аксакал/старший аксакал. Наиболее выдающиеся аксакалы формируют Аксакал кеңеш (Совет аксакалов). Совет избирается голосованием как общественный (народный) суд. Органы официальной власти прислушиваются к решениям народных судов. Бывает, что некоторые члены совета аксакалов имеют юридическое образование, что, несомненно, прибавляет вес организации. Нередко можно услышать, как население называет почетных аксакалов поселка *биями* (традиционными народными судьями). В юрисдикцию Советов аксакалов входят незначительные правонарушения, такие, как кража, хулиганство, примирение семей. Аксакалы контролируют и обрядовую жизнь поселка: решают вопросы, связанные с организацией общественных молений, распределяют обязанности среди родственников при проведении всевозможных обрядовых мероприятий. В последнее время заметно усилилось влияние исламской традиции на народную культуру. Обычно Совет аксакалов поддерживает мнение мулл о необходимости корректировки обрядности соразмерно исламским нормам. Однако известны случаи, когда именно аксакалы противостояли официальному исламскому духовенству, защищая устои «веры отцов» или, по крайней мере, не выступая открыто, сами следовали традиционным нормам. Особенно ярко эти настроения проявляются в северных регионах

Кыргызстана касательно норм погребально-поминальной обрядности.

Параллельно деятельности Совета аксакалов активно развивается деятельность Женских советов, обсуждающих широкий спектр вопросов, связанных с социальными проблемами женщин. В практику Совета входит помощь молодым женщинам при устройстве тоя, поминального мероприятия, разбор случаев семейного насилия. Возглавляет Совет старшая женщина, которую называют *байбиче*. Ее социальный статус складывается из семейного (у нее благополучная семья, много живых детей) и возрастного.

В каждом поселке и в каждом квартале города есть *айыл-баши*, исполняющий обязанности старосты. Он избирается народом, а подтверждается эта оплачиваемая государством административная должность в сельской управе. Должность *айыл-баши* могут занимать и молодые люди, и пожилые, избрание зависит лишь от его личных качеств. Совет аксакалов и *айыл-баши* являются, по сути, органами народного самоуправления при контроле официальных властей. На севере Кыргызстана, по словам информантов, *айыл-баши* может стать и женщина, если она обладает необходимыми качествами и авторитетом.

Своего рода маркером традиционного образа жизни является обрядность. Обряды жизненного цикла кыргызов во многом сохраняют свою традиционную структуру. Нововведения коснулись отдельных этапов обрядности, не изменив ее основной направленности. Однако в последнее время усилилась исламизация традиционной обрядовой сферы, наиболее четко эти процессы видны на примере погребально-поминального комплекса традиций. Такие обычаи, как эмоциональное оплакивание покойного, обязательное прощание с покойным максимального количества родственников, использование траурных атрибутов, оформление могилы и многие другие официальным исламом объявлены как противоречащие нормам шариата. Кроме того, произошло сокращение поминальных сроков. Весь поминальный цикл (до 40 дня) теперь проводится за неделю. Так как уровень жизни в современном Кыргызстане невысок, население благосклонно принимает подобные нововведения, сокращающие семейные расходы. Кроме того, сокращение трат на ритуалы поощряет и администрация поселков, ссылаясь на законопроект, внесенный в Парламент Республики в 2011 году «О порядке проведения се-

мейных обычаев, традиций, обрядов и праздничных торжеств в Кыргызской Республике». Этот документ на государственном уровне строго регламентирует проведение праздников, количество приглашенных гостей и даже меню и продолжительность самого мероприятия.

Осуждению «официального» ислама подверглась и практика почитания святых мест (мазаров). Среди паломников, посещающих мазары, большинство составляют женщины. Показательно, что мужчины чаще всего определяют термин «мазар» как место, где молятся женщины, испрашивая излечения от своих недугов. Кыргызские женщины, действительно, крайне редко посещают мечети и не потому, что не считают себя религиозными – сами муллы говорят, что посещение мечетей женщиной нежелательно. Женщины молятся дома, оставаясь, по сути, замкнутыми в рамках домашней традиционной религиозной жизни. Мужчины, напротив, побуждаются к посещению мечети и, часто следуя наставлениям мулл, осуждают практику почитания святых мест, считая ее противоречащей мусульманским нормам. Однако при этом мужчины не занимают активной запретительной позиции, ограничиваясь, видимо, личным суждением по этому поводу. Справедливости ради следует заметить, что не все мужчины придерживаются такого мнения, многие представители сильного пола не просто посещают мазары, но и являются зрителями святых мест (*шайыками*) и не видят в этом нарушения религиозных норм ислама, искренне считая, что исполняют волю Аллаха.

Этнографические исследования 2011 г. позволили в общих чертах характеризовать основные этнокультурные процессы современного Кыргызстана. Межэтническая напряженность, политическая и экономическая нестабильность последних лет обусловили активизацию процессов миграции населения, в том числе на внутригосударственном уровне. Переселение части кыргызского населения из южных в северные районы страны, несомненно, влияет на трансформацию культурных устоев, традиционно отличающих южный и северный варианты кыргызской культуры. Такого рода миграции населения, возможно, приведут к возникновению новых культурных феноменов на базе миксации северного и южного варианта кыргызской культуры. Важнейшим фактором культурных модификаций является масштабная трудовая миграция населения, прежде всего в крупные города России. Стиль жизни мегаполиса оказывает сильнейшее воздействие на мировоззрение и социальные установки мигрантов, что,

так или иначе, имеет обратное влияние на «материнскую» среду. Подобные процессы отражаются и на национальном самосознании кыргызского населения. В подобной ситуации на первое место выходит задача фиксации и анализа механизмов трансформации и воспроизведения традиционных стереотипов общества в новых условиях существования.

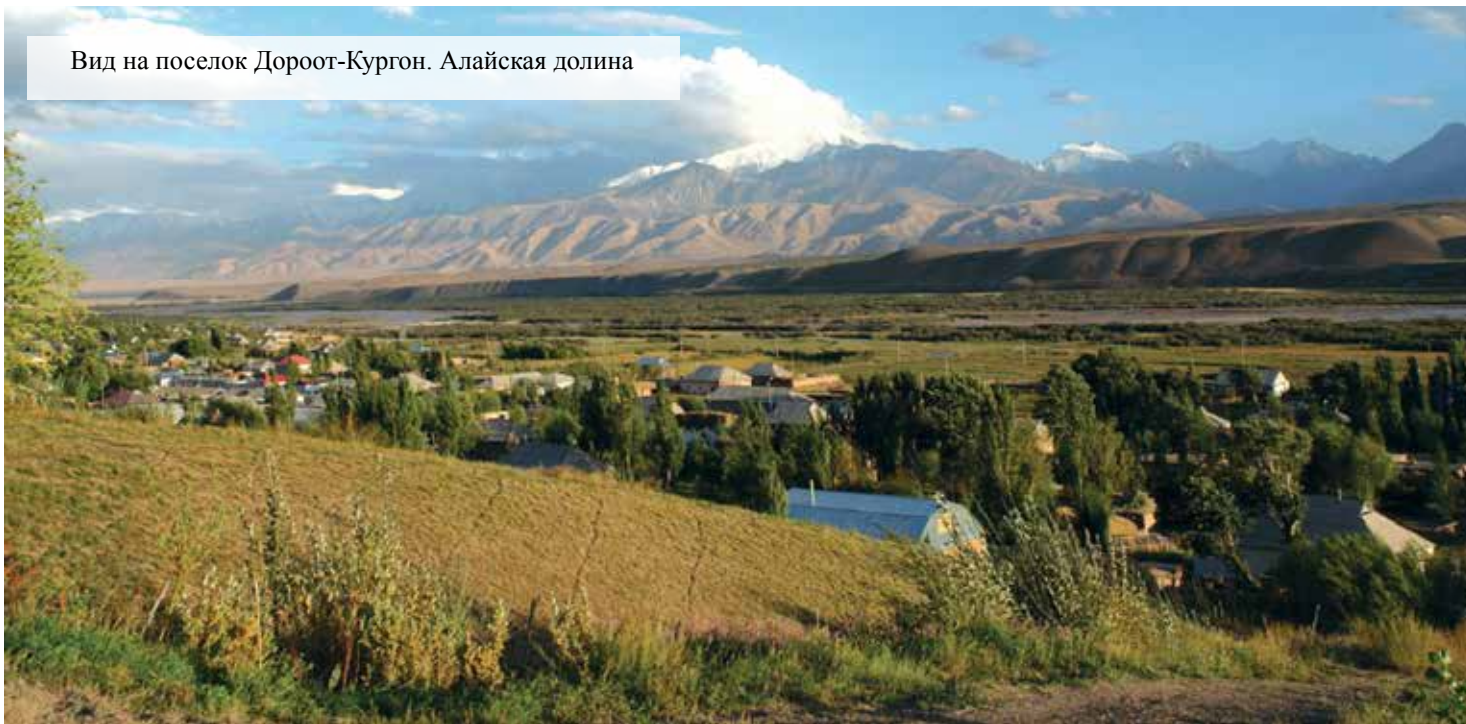
Одной из основных причин миграционных процессов является противоречивое влияние рыночной экономики, переход к которой в постсоветский период обусловил значительные изменения не только в хозяйственной области, но и в системе ценностей. Этнография домашней экономики в настоящее время требует пристального внимания, поскольку, с одной стороны, это сфера, где новации пустили весьма глубокие корни, а с другой стороны, домашнее хозяйство в большой степени архаизировалось в связи с его натурализацией и, как следствие, мобилизацией комплекса народных хозяйственных знаний.

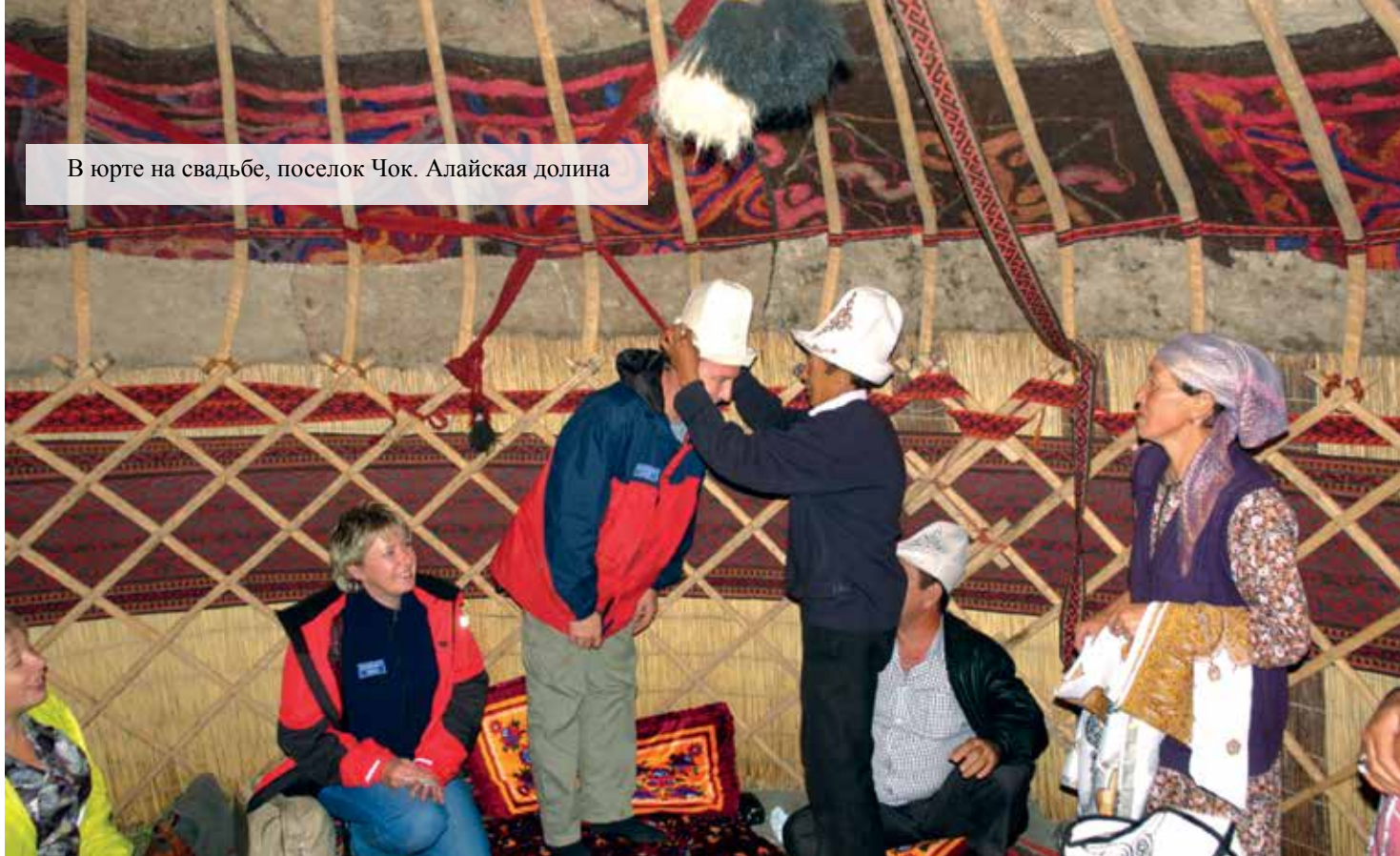
Важным процессом в современном кыргызском обществе является усиление религиозных норм «классического» ислама. Напомним, что для кыргызской культуры в традиционном ее варианте, характерна специфическая религиозная система, сочетающая в себе как исламские, так и доисламские черты, в настоящее время обыденным сознанием воспринимающиеся как мусульманские нормы. Среди историков такая религиозная ситуация характеризуется как региональная форма ислама, которой принадлежала важная роль в сохранении самобытных черт культуры народов Центральной Азии вопреки нивелирующему прессу советской идеологии. Если во времена Советского Союза, при запрете на открытое следование исламским нормам мы могли наблюдать устойчивое существование традиционных институтов, то в настоящее время ситуация иная – традиционные формы религиозности и повседнев-

ной жизни заменяются «классическими» исламскими нормами. Муллы, руководствуясь истолкованием текста Корана (в силу полученного религиозного образования), объясняют старые обычаи и правила как неисламские, противоречащие «классическим» исламским нормам. Поэтому многие обычаи, мировоззренческие стереотипы подвергаются модернизации в соответствии с новой исламской трактовкой. Это касается и экономической сферы: получают распространение так называемые «займы по шариату». Исламизация сильнее всего ощущается в сфере повседневной и обрядовой жизни, нежели в сфере управления и политики – происходит сакрализация ценностей, установок, норм поведения, которые становятся непоколебимыми и безусловными. Эта функция религии востребована в эпоху потрясений, очень быстрых социальных изменений, когда общество становится подвижным, изменчивым, когда меняются ценности, ориентиры, статусы. Однако своего рода «сопротивление» глубокой исламизации имеет место обычно со стороны людей, для которых следование обычаям предков и представление о социальном престиже («у меня будет не хуже чем у других») остается ведущим фактором в организации жизни. Так, несмотря на осуждения со стороны мулл, некоторые продолжают устанавливать на могилах надмогильные памятники, устраивать пышные тои и поминки, брать кредиты в банке и т.п.

Сегодняшние религиозные процессы могут быть охарактеризованы как «вторичная исламизация региона». Однако для этого процесса все еще характерна неопределенность. В настоящее время практически во всех странах Центральной Азии идет активное определение взаимоотношений государства и религии. Вполне вероятно, что реисламизация, по сути, является попыткой власти противостоять бесконтрольной политизации ислама.

Вид на поселок Дороот-Кургон. Алайская долина

В юрте на свадьбе, поселок Чок. Алайская долина

Именно этим объясняется координация правительством работы органов власти, особенно на уровне низовых структур (*айыл-окмоту*), и деятельности духовных лиц районного/областного уровня, с опорой на поддержку Совета аксакалов.

То обстоятельство, что наши полевые исследования осуществлялись в нескольких районах Кыргызстана, позволило выделить как общий вектор этнокультурных процессов, так и их локальное своеобразие, обусловленное многими факторами. К такому можно отнести, например, локальные традиции, специфику местной этнической картины и межэтнических взаимодействий, особенности экономической ситуации (близость промышленных и торговых центров, наличие свободных земель, пролегание ту-

ристических маршрутов и т.д.). Таким образом, при выявлении ведущих тенденций этнокультурной динамики необходимо изучение локальных комплексов современной кыргызской культуры и тщательный анализ факторов их сложения и развития.

Полевые работы проводились в сентябре-октябре 2012 г., маршрут экспедиции включал Ошскую, Баткенскую, Джалал-Абадскую, Таласскую, Чуйскую и Иссык-Кульскую области Кыргызской Республики. Исполнителями проекта (Л.Ф.Поповой, И.В.Стасевич) была разработана программа полевых исследований, опросных листов и анкет. За время экспедиции получены фото- и видеоматериалы, диктофонные записи интервью информантов.

В доме у информанта. Поселок Дороот-Кургон. Алайская долина

В дороге

MAZMҰНЫ CONTENTS

АЛҒЫ СӨЗ.....	7
PREFACE	

ҚАЗІРҒІ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІКТЕР

CONTEMPORARY INTEGRATION PROCESSES

Akingy Kh. (<i>Istanbul/Turkey</i>) Turkic council: a young organization with an ancient notion.....	14
Ақынжы Х. (<i>Стамбул/Түркия</i>) Түркі Кеңесі – көне ұғымды жас мекеме	
Hasanov R. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) Parliamentary Assembly of Turkic-speaking countries (TURKPA).....	28
Гасанов Р. (<i>Баку/Әзірбайжан</i>) Түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы (ТҮРКПА)	
Ibrayev Sh. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Turkic Academy - International scientific and coordinate center considering Turkic studies as all-inclusive study.....	36
Ибраев Ш. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Түркі академиясы – түркітану ғылымын кешенді сипатта қарастыратын халықаралық ғылыми-үйлестіру орталығы	
Yuvali A. (<i>Kayseri/Türkiye</i>) Kazakhstan Cumhuriyeti'nin Yol Haritasında “2030-2050 Stratejileri”.....	44
Yuvali A. (<i>Kayseri/Turkey</i>) “Strategy 2030-2050” on the road map of the Republic of Kazakhstan	
Сыдықов Е. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы Еуразиялық кеңістік контекстінде.....	52
Sydykov E. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Commonwealth of Turkic speaking states in the context of Eurasian space	
Кемеңгер Қ. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Астана 2012 – түркі әлемінің мәдени астанасы.....	60
Kemenger K. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Astana 2012 – cultural capital of the Turkic world	
Kuanishbayev E. (<i>Astana/Kazakistan</i>) Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti.....	68
Kuanishbayev E. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Eskişehir 2013 is a cultural capital of the Turkic world	

ҒЫЛЫМ КӨКЖИЕГІ

SCIENCE HORIZONS

Vasilyev D. (<i>Moskova/Rusya</i>) Türk Kağanlığının Kuzey Kenarında Yaşamış Olan Türk Beğlerinin Kendi Hayatlarını Anlattıkları.....	82
Vasilyev D. (<i>Moscow/Russia</i>) Information about the Turkic Khagan governed on the north board of the Turkic khaganate	
Marác L. (<i>Amsterdam/The Netherlands</i>) Towards a theory of “Ural-Altai” isoglosses: a research agenda for an Eurasian linguistic area.....	92
Мараш Л. (<i>Амстердам/Нидерланды</i>) Орал-Алтай изоглосса теориясы жайлы: Еуропалық лингвистикалық кеңістіктегі зерттеу бағдарламасы	
Hasanov H. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) Scythian and Saka origins of the Buta ornament.....	104
Гасанов Г. (<i>Баку/Әзірбайжан</i>) Бута ою-өрнектерінің скиф-сақ негіздері	
Golden P. (<i>New-Jersey/USA</i>) Ethnogenesis in the tribal zone: the shaping of the Türks.....	114
Голден П. (<i>Нью-Джерси/АҚШ</i>) Тайпалық аймақтағы этногенез: түркілердің қалыптасуы	
Жұмағұлов Қ. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Ғұндардың түркі әлемі тарихындағы орны.....	136
Zhumagulov K. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) The significance of Huns in the history of the Turkic world	

Васильев А., Коркмасов А. (Москва/Россия) Первый Всесоюзный тюркологический съезд в Баку (1926 г.) Неизвестные архивные материалы.....	142
Vasilyev A., Korkmasov A. (Moscow/Russia) The First All-Union Turkic Congress in Baku (1926) Unknown archive materials	
Ashirov A., Sarimsakov A. (Toshkent /O‘zbekiston) O‘zbeklarning taqvimiy urf-odat, marosim va bayramlari.....	156
Ashirov A., Sarimsakov A. (Tashkent/Uzbekistan) Calendar holidays of the Uzbeks	
Миннегулов Х. (Казань/Татарстан) Из истории татарской книги	176
Minnegulov H. (Kazan/Tatarstan) From the history of the Tatar book	
Yildiz N. (Ankara/Türkiye) Azerbaýcan, Türkiye ve Türkmenistan Sözlü Geleneklerinde Âşıklar Nasıl Tapşırıldı	182
Yildiz N. (Ankara/Turkey) The peculiarities of poets’ introducing in Azerbaijani, Turkish and Turkmen oral literature	
Ауғали Е. (Бейжің/Қытай) Қытай түркологиясы: өткені мен бүгіні	192
Augali E. (Beijing/China) Chinese Turkology: yesterday and today	
Rakhimov M. (Tashkent /Uzbekistan) Tendencies of multilateral interstate relations in Central Asia.....	202
Рахимов М. (Ташкент/Өзбекстан) Орталық Азиядағы көптаралты мемлекетаралық қатынастың тенденциялары	
Загидуллина Д. (Казань/Татарстан) «Неклассический тип культуры» в татарской литературе: теоретические вопросы.....	212
Zagidullina D. (Kazan/Tatarstan) Non-classical type of culture in the Tatar literature: theoretical issues	
Найиев И. (Нахçıван/Азербайжан) “Əcaib-əd-Dünya” (“Dünyanın Qəribəlikləri”) Əsəri Azərbaýcana Bağlı Naхçıvan Tarixinin Öyrənilməsində Mühüm Mənbə Kimi	226
Найиев И. (Nakhichevan/Azerbaijan) “Əcaib-əd-Dünya” as a source of studying of the history of Nakhchevan City of the Republic of Azerbaijan	
Норрал М. (Budapest/Hungary) First religious leaders of the Turks: shamanhood in Central Asia.....	232
Хонпал М. (Будапешт/Венгрия) Түркілердің алғашқы діни көшбасшылары: Орталық Азиядағы шаманизм	
Сыздықов С. (Астана/Қазақстан) Ортақ түркі тарихы: дәуірлеу және ұстанымдар.....	238
Syzdykov S. (Astana/Kazakhstan) Common Turkic history: periodization and principles	
Қадашева Қ. (Астана/Қазақстан) Түркі тілдерін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі туралы (қазақ тілін түркі тілдерінде сөйлейтіндерге үйрету).....	244
Kadasheva K. (Astana/Kazakhstan) Towards the methods of teaching the Turkic languages as related ones (teaching Kazakh to Turkic speaking learners)	
Сағ А. (Utrecht/The Netherlands) Kazakhstan in the world: the Turkic heritage and the world around it.....	254
Сағ А. (Утрехт/Нидерланды) Әлемдік кеңістіктегі Қазақстан: түркі мұрасы және оның қоршаған ортасы	
Керимов Э. (Баку/Азербайджан) Этнография Азербайджана: исторические условия развития и перспективы науки	266
Kerimov E. (Baku/Azerbaijan) Azerbaijan ethnography: historical conditions of development and science perspectives	
Azimhan A. (Almaty/Kazakhstan) The study of life and research of the head of Arab-Muslim philosophy Abu Nasr al-Farabi.....	274
Азимхан А. (Алматы/Қазақстан) Араб-парсы философиясының атасы Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірі мен ғылыми мұрасын зерттеудің мәселелері	
Досымбаева А. (Астана/Қазақстан) Тюркское наследие в музее Государственного учреждения «Назарбаев центр»	280
Dosymbaeva A. (Astana/Kazakhstan) The Turkic heritage in the museum of the state institution “Nazarbayev center”	
Раымхан К. (Астана/Қазақстан) Санат Есерлері ile Belgesel Fotoğrafları Kaynak Çalışmaları Açısından İnceleme Özellikleri	294
Раымхан К. (Astana/Kazakhstan) Peculiarities of source study of an artwork and photo sources	

ТҮРКІ МИФЛОГИЯСЫ

TURKIC MYTHOLOGY

Ibrayev Sh. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) The Kazakh myth.....	308
Ибраев Ш. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Қазақ мифі	
Çoruhlu Y. (<i>Istanbul/Türkiye</i>) Türk Mitolojisi.....	316
Choruglu Y. (<i>Istanbul/Turkey</i>) The Turkish mythology	
Нарынбаева Н. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) «Кожожаш» эпосундагы мивтик мотивдер.....	328
Narynbayeva N. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) Archaic motifs in the epic «Kozhoshash»	
Бутанаев В. (<i>Абакан/Хакасия</i>) Великое небо в мифологии тюрков Хонгорая.....	336
Butanaev V. (<i>Abakan/Khakasia</i>) A great sky in the mythology of the Hongoray Turks	
Eshonkul J. (<i>Toshkent/O'zbekiston</i>) O'zbek fol'klorida mifologik obrazlar.....	344
Eshonkul J. (<i>Tashkent/Uzbekistan</i>) Mythological images in the Uzbek Folklore	
Соегов М. (<i>Ашхабад/Туркменистан</i>) От древних мифов к современным сказкам (в связи с предполагаемым родством тюркских языков с корейским языком)	362
Soyegov M. (<i>Ashgabat/Turkmenistan</i>) From ancient myths to modern tales (in connection with assumed kinship of the Turkic languages with the Korean language)	
Халипаева И. (<i>Махачкала/Дагестан</i>) Мифология и Тенгрианская религия древних тюрков.....	372
Khalipaeva I. (<i>Makhachkala/Dagestan</i>) Mythology and Tengrian religion of the ancient Turks	
Жанайдаров О. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Түркі мифтері.....	378
Zhanaidarov O. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) The Turkic myths	
Аникеева Т. (<i>Москва/Россия</i>) Мифологические мотивы в творчестве Сиях Калема.....	388
Anikeeva T. (<i>Moscow/Russia</i>) Mythological motifs in the work of Siyah Kalem	
Түркі халықтарының мифтері	
Myths of the Turkic peoples	396

МУЗЕЙЛІК МҰРА

MUSEUM HERITAGE

Mukhtarova G. (<i>Almaty/Kazakhstan</i>) National Historical and Cultural Museum-Preserve «Esik».....	418
Мұхтарова Г. (<i>Алматы/Қазақстан</i>) «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы	
Velihanly N. (<i>Baki/Azərbaycan</i>) Azərbaycanca Muzey İşi Tarixindən.....	430
Velihanly N. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) From the history of museum affair in Azerbaijan	
Притеева Н. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) Кыргыз республикасынын мамлекеттик тарых музейинин тарыхынын негизги этаптары.....	438
Priteeva N. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) Basic stages in the history of the State Historical Museum of the Kyrgyz Republic	
(Türkiye) Türkiye müzeleri	444
(Turkey) Museums of Turkey	
Сағынғали А. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Өмір өзегіндегі белестер (Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Музейі туралы).....	462
Sagynkali A. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Our vital achievements (about the museum of the First President of the RK)	
Назипова Г. (<i>Казань/Татарстан</i>) Национальный музей Республики Татарстан в сохранении, популяризации и развитии многонациональной культуры народов Татарстана.....	472
Nazipova G. (<i>Kazan/Tatarstan</i>) The National Museum of the Republic of Tatarstan in preservation, popularization and development of multinational culture of the peoples of Tatarstan	

Asadova Kh. (<i>Baki/Azərbaycan</i>) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xalça kolleksiyasından.....	484
Asadova Kh. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) From the collection of the National Museum of History of Azerbaijan	
Прищепова В. (<i>Санкт-Петербург/Россия</i>) «Инструкция» В.В.Радлова как программа изучения казахских этнографических памятников в Музее антропологии и этнографии.....	500
Prishchepova V. (<i>St. Petersburg/Russia</i>) V.V.Radlov's "Instructions" as the programme of studying the Kazakh ethnographic monuments in the Anthropology and Ethnography Museum	
Лузанова Е. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) Кыргызский национальный музей изобразительных искусств имени Гапара Айтиева	518
Luzanova E. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) Gapar Aitiev Kyrgyz National Museum of Fine Arts	
Дыртык-оол А. (<i>Кызыл/Тыва</i>) Камнерезное искусство тувинцев в коллекции Национального музея Республики Тыва.....	532
Durtyk-ool A. (<i>Kyzyl/Tuva</i>) Stone-cutting art of Tuva people in collection of the National Museum of the Republic of Tuva	
Идеат Т. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) Кыргыздардын салттык турак-жайы жана анын жасалгасы (Кыргыз Республикасы Мамлекеттик тарых музейинин экспозициясынын негизинде).....	542
Ideat T. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) Traditional dwelling of Kyrgyz and its making (based on the exposition of State Historical Museum of the Republic of Kyrgyzstan)	
Рустамбекова А. (<i>Баку/Азербайджан</i>) Ювелирное искусство Азербайджана в контексте генезиса и традиционности (по материалам Специального фонда Национального Музея истории Азербайджана при Национальной Академии наук).....	552
Rustambekova A. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) Jeweler's art of Azerbaijan in the context of genesis and traditionality (based on the materials of the Special fund of the National Museum of History of Azerbaijan at the National Academy of Sciences)	
Нурзат У. (<i>Кызыл/Тыва</i>) Шаманская коллекция Национального музея имени Алдан-Маадыр Республики Тыва.....	566
Nurzat U. (<i>Kyzyl, Tuva</i>) Shaman collection of Aldan-Maadyr National Museum of the Republic of Tuva	
Суслова С. (<i>Казань/Татарстан</i>) Татарский костюм в музейных собраниях России и Украины.....	576
Suslova S. (<i>Kazan/Tatarstan</i>) The Tatar costume in museum collections of Russia and Ukraine	
Жұмалиева Т. (<i>Ақтау/Қазақстан</i>) Маңғыстаудың зергерлік өнері.....	592
Zhumaliyeva T. (<i>Aktau/Kazakhstan</i>) Jewelry art of Mangistau	

ТҮРКІЛЕРДІҢ ЖЫЛҚЫ МӘДЕНИЕТІ

HORSE CULTURE OF TURKS

Zaibert V. (<i>Kokshetau/Kazakhstan</i>) Botai archeological culture. The sources of cultural genesis in Eurasia.....	602
Зайберт В. (<i>Көкшетау/Қазақстан</i>) Ботай археологиялық мәдениеті. Еуразиядағы мәдени генезистің дереккөздері Мәденигенез контекстіндегі	
Самашев З. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Конь в ритуально-обрядовой практике у древнего населения Казахского Алтая.....	616
Samashev Z. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Horse in the ritual and ceremonial practice of the ancient population of the Kazakh Altai	
Ali Abbas Çinar (<i>Muğla/Türkiye</i>) Türk At Kültürünün Divanu Lügati't-Türk'teki Görünümü.....	626
Ali Abbas Chinar (<i>Mugla/Turkey</i>) The view of Turkic horse culture in Divanu Lugat at-Turk	
Shirliyev Ch. (<i>Aşgabat/Türkmenistan</i>) Ahalteke aty dün we şu gün.....	640
Shirliyev Ch. (<i>Ashgabat/Turkmenistan</i>) The Akhal Teke Horse – yesterday and today	
Nurtazina N. (<i>Almaty/Kazakistan</i>) Avrasya Göçebelerinde Atlı Göçebe Medeniyetinin Doğuşu ve Özellikleri.....	650
Nurtazina N. (<i>Almaty/Kazakhstan</i>) The origin and peculiarities of the formation of equestrian-nomadic civilization of Eurasian nomads	
Photo materials as a source on the ethnography of the Turkic peoples (from the fund of the Russian Ethnographic Museum).....	658
Фотоқұжаттар – түркі халықтары этнографиясының дереккөзі (Ресей этнографиялық музейі қорынан)	
Тоқтабай А. (<i>Алматы/Қазақстан</i>) Көне түркі ат-жабдықтарынан қазақ ер-тұрмандарына дейін: шығуы, дамуы, түрлері, жасалу технологиясы.....	670
Toktabai A. (<i>Almaty/Kazakhstan</i>) The Kazakh horse utensils from ancient times up to the present: origin, development, types and making technology	
Abdulova G. (<i>Baki/Azərbaycan</i>) Türk Mədəniyyətində Atın Rolu.....	692
Abdulova G. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) The role of horse in the Turkic culture	

ҒҰЛАМА ҒҰМЫР

LIFE OF OUTSTANDING SCIENTISTS

Әнес Ғ. (<i>Алматы/Қазақстан</i>) Көрнекті түркітанушы.....	710
Anes G. (<i>Almaty/Kazakhstan</i>) An outstanding turkologist	
Asker R. (<i>Baki/Azərbaycan</i>) Bekir Çobanzade'nin Bedii Mirasi.....	720
Asker R. (<i>Baku/Azerbaijan</i>) The literary heritage of Bekir Choban-zade	
Балтоғаева Ж. (<i>Атырау/Қазақстан</i>) Көпке нұрын шашқан Күн ұлы.....	726
Baltogayeva Zh. (<i>Atyrau/Kazakhstan</i>) The son of sun radiating the light around him	
Çetin N. (<i>Ankara/Türkiye</i>) Akdes Nimet Kurat ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri.....	732
Chetin N. (<i>Ankara/Turkey</i>) Akdesh Nimet Kurat and his place in science of the Turkic history	
Абдувалиев И., Сооронов О. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) Болот Мураталиевич Юнусалиев.....	738
Abduvaliev I., Sooronov O. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) Bolot Muratalievich Yunusaliev	
Күзембай С. (<i>Алматы/Қазақстан</i>) Ұлт мәдениетінің мақтанышы.....	748
Kuzembai S. (<i>Almaty/Kazakhstan</i>) Pride of the national culture	
Онер М. (<i>Стамбул/Турция</i>), Аманжолова Д. (<i>Астана/Қазақстан</i>) Ученый и учитель.....	756
Oner M. (<i>Istanbul/Turkey</i>), Amanzholova J. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Scientist and teacher	
Хусаинова Г. (<i>Уфа/Башкортостан</i>) Гайса Хусаинов – аксакал башкирской гуманитарной науки.....	762
Husainova G. (<i>Ufa/Bashkortostan</i>) Gaisa Husainov – Aksakal of the Bashkir humanities	

ҒЫЛЫМ: ҰЖ СПЕДИЦИЯЛАР

RESEARCH EXPEDITIONS

Конкобаев К. (<i>Бишкек/Кыргызстан</i>) Жазма эстеликтердин изинде: Алтай экспедициясынын жыйынтыктары.....	770
Konkobaev K. (<i>Bishkek/Kyrgyzstan</i>) In the wake of the written records of the Altai expedition	
Ескеева М., Сағидолда Г. (<i>Астана/Қазақстан</i>) «Түркі-моңғол және Қытай этнолингвомәдени ықпалдастығы» контексіндегі сары ұйғырлардың этнотілдік ерекшеліктері (Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары негізінде).....	784
Eskeyeva M., Sagidolda G. (<i>Astana/Kazakhstan</i>) Ethno-linguistic peculiarities of the Yellow Uigurs in the context of the Turkic-Mongolian and Chinese ethno linguistic-cultural integration (based on the materials of field expedition organized to People's Republic of China)	
Попова Л., Стасевич И. (<i>Санкт-Петербург/Россия</i>) По следам предшественников, открывая новые пути (Этнографическая экспедиция петербургских этнографов в Кыргызстан 2012 года).....	814
Popova L., Stasevich I. (<i>St. Petersburg/Russia</i>) Follow up predecessors, opening up new ways. (Ethnographic expedition of ethnographers of St. Petersburg to Kyrgyzstan in 2012)	

"Our great ancestors ruled over the great steppe from Altai to the White Sea. They left us an immortal heroic epic and a rich spiritual heritage. They made great discoveries for universal civilization; among them are yurt, iron, wide trousers, arrow, high boots and stirrup ..."

N.NAZARBAYEV
The President of the Republic of Kazakhstan

«Turkey, Eskisehir has been dec

- Research
- Events
- Cooperation
- Editions
- Multimedia
- Comments and proposals

- Academy
- Library
- Museum
- Founder States
- Contacts

News

Expedition to Yellow Uyghur region

Yellow Uyghurs are one of the ethnos living in China. According to the data of Yellow Uyghurs, the population of Yellow Uyghur is almost 10 000 people. However, according to some information, their population is 11 000-12 000 and 12 000-13 000.

Research expedition to Sayan-Altai region

It is the dream of the Turkic people to travel to Sayan-Altai region which is the golden cradle of Turks. However, it is far more important for the people making a research on the history of the Turkic nations. Upon the proposal of the President of the Turkic Academy Mr.Shakir Ibrayev the academic mission was organized to South Siberia region.

Almanac

Anthology

Books

57 TAUELSYZDYK STREET, INTERNATIONAL TURKIC ACADEMY "THE PALACE OF PEACE AND RECONCILIATION" ASTANA/KAZAKHSTAN 010000

info@turkacadem.kz

Альманахты құрастырған:

КЕМЕҢГЕР Қ.Р., филология ғылымдарының кандидаты, доцент
РАЙЫМХАН К.Н., тарих ғылымдарының докторы, доцент

Almanac was compiled by:

KEMENGER K.R., Candidate of Philology, Associate Professor
RAYIMKHAN K.N., Doctor of History, Associate Professor

Үйлестірушілер:

ИСАБЕКОВА Ұ.К., филология ғылымдарының кандидаты
ОРЫНБАЕВ Ж.Б., халықаралық қатынастар магистрі

Coordinators:

ISABEKOVA U.K., Candidate of Philology
ORYNBAYEV Zh.B., Master of International Relations

Аудармашы-редакторлар:

АГИБАЕВА Р.М., Қазақстан Республикасы Журналистер Одағының мүшесі
АСАНОВА Ұ.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
АШИКБАЕВА Б.Г., ағылшын тілінің маманы
ҚУАНЫШБАЕВ Е.А., филология ғылымдарының кандидаты
ОМАРОВА С.Қ., филология ғылымдарының кандидаты

Translators and editors:

AGIBAEVA R.M., Member of Journalists Union of the Republic of Kazakhstan
ASANOVA U.O., Candidate of Pedagogics, Associate Professor
ASHIKBAYEVA B.G., Specialist of the English Language
KUANISHBAYEV E.A., Candidate of Philology
OMAROVA S.K., Candidate of Philology

Суретші НАЗАРҚҰЛ А., Қазақстан Суретшілер Одағының мүшесі

Artist NAZARKUL A., Member of Artists Union of the Republic of Kazakhstan

Дизайнер АМИРЖАНОВА А.О., Еуразиялық дизайнерлер Одағының мүшесі

Design is made by AMIRZHANOVA A., Member of the Eurasian Designers Union

Альманахтың иллюстративтік материалдары мен дизайнын көркемдеуге кеңес берген т.ғ.д. З.Самашев. Торевтика (көркем металл) бойынша VII-XI ғасырдағы артефакт суреттері пайдаланылды. Жәдігірлер Шығыс Қазақстан және Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейлері, Моңғолияның ұлттық тарихи музейі, ҚР БҒМ Республикалық «Ғылым ордасы» мемлекеттік мекемесі жанындағы археология музейі қорларында суретке түсірілді (фотографтар – О.Белялов, М.Шихта).

«Түркі дүниесі» альманахының дизайны бойынша пайдаланылған әдебиеттер:

1. Арсланова Ф.Х., Клышторный С.Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Туркологический сборник-1972. – М.: Наука, 1973.
2. Баяр Д. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – № 4 (20). – С. 73–84.
3. Курманкулов Ж.К. Погребение воина раннетюркского времени // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980.

Archaeologist Dr. Z.Samashev assisted in preparing the design of Almanac. Photo materials of photo artefacts – toreutics (fancy metall). VII-XI centuries taken by photographers O.Belyalov, M.Shihta in the funds of regional museums of East and West Kazakhstan, National history museum of Mongolia and «Gylm Ordasy» museum of Archaeology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

References

1. Arslanova F.H, Klyashtorny S.G. Runic inscription on the mirror of the Upper Irtysh river // Turkological Collection-1972. – Moscow: Nauka, 1973.
2. Bayar D. New archeological excavations at the monument of Bilge Kagan // Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia. – 2004. – Number 4 (20). – P. 73-84.
3. Kurmankulov J.K. Burial of the warrior of Early Turkic time // Archaeological studies of ancient and medieval Kazakhstan. – Alma-Ata, 1980.

